

ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ (Νοέμβριος 2000)

Συγγραφέας: ΤΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Εισαγωγή

Η έννοια των αρχών στο δίκαιο^[1] αποτελεί «προϊόν μιας σταθερής διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στις διατάξεις του θετικού δικαίου τις οποίες εμπνέουν και τις αξίες τις οποίες μεταφέρουν»^[2]. Οι περιβαλλοντικές αρχές καθίστανται υπ' αυτήν την έννοια τα κύρια εργαλεία «οικολογικοποίησης του δικαίου»^[3].

Το δίκαιο του περιβάλλοντος γενικά βασίζεται σε πολύ σημαντικές ηθικές και πολιτικές αρχές^[4] οι οποίες εκφράζουν τη γενικότερη αντίληψη ότι η προστασία του περιβάλλοντος είναι γενικού και δημοσίου συμφέροντος^[5].

Οι αρχές που θεσπίζονται από το κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος έχουν επίσης υιοθετηθεί τόσο από το διεθνές δίκαιο όσο και από τα διάφορα εθνικά δίκαια των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, προσδίδοντας έτσι την αναγκαία συνοχή στο δίκαιο του περιβάλλοντος^[6], αλλά και μια «κοσμοπολίτικη» διάσταση σ' αυτό. Υπάρχουν έτσι στο εξής, όπως παρατηρεί ο M. Prieur^[7], κοινές αρχές στους λαούς του πλανήτη που εκφράζουν μια παγκόσμια αλληλεγγύη η οποία οφείλεται στην παγκοσμιότητα των περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Όμως η θέσπιση των αρχών αυτών σε διεθνές επίπεδο δεν πρέπει να αποκρύβει, από την άλλη πλευρά, τις σοβαρές δυσκολίες συντονισμού ανάμεσα στις διάφορες Συνθήκες (εξ ορισμού μη ιεραρχημένες), οι οποίες ρυθμίζουν τα ίδια προβλήματα, περιβάλλοντος και υγείας, με διαφορετικές λογικές^[8]: άλλες με επίκεντρο τον άνθρωπο και το περιβάλλον, και άλλες με επίκεντρο τον ανταγωνισμό και την ελευθερία των οικονομικών συναλλαγών.

Τη δυσκολία αυτή συντονισμού, αν και σε μικρότερο βαθμό και ανάμεσα σε διατάξεις του ίδιου νομικού συνόλου, τη συναντάμε και σε κοινοτικό επίπεδο όπου έχουν θεσπισθεί μέσα από το πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο (την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (ΕΕΠ), και τις Συνθήκες του Μάαστριχτ και του Αμστερνταμ, νέα άρθρα 6 και 174 παρ. 2 ΣυνθΕΚ) αλλά και το παράγωγο (οδηγίες), οι εξής νομικές αρχές περιβαλλοντικής προστασίας: της πρόληψης, της προφύλαξης, της επανόρθωσης των προσβολών του περιβάλλοντος κατά προτεραιότητα στην πηγή τους, ο «ρυπαίνων πληρώνει», της ενσωμάτωσης, και της πληροφόρησης και συμμετοχής των πολιτών^[9].

Όλες αυτές οι αρχές συνδυασμένες αποβλέπουν στην προστασία του κοινοτικού περιβάλλοντος και μάλιστα σ' ένα υψηλό επίπεδο προστασίας[10] (άρθρο 174 παρ. 2, εδ. 1) και μια βιώσιμη ανάπτυξη (νέα άρθρο 2 και 6). Ειδικότερα, και υπό το φως μιας σύγχρονης και καθαρά επιστημονικής και επιστημολογικής διάστασης, οι αρχές αυτές δεν έχουν άλλο στόχο από την διαφύλαξη μέσα στο χρόνο της βιολογικής ποικιλότητας. Σύμφωνα με τον *E. Nairn-Gesbert* ο στόχος αυτός θεωρείται η υπέρτατη αρχή του δικαίου του περιβάλλοντος και το σύγχρονο επιστημονικό θεμέλιό του[11].

Όμως από συστηματική και νομική άποψη οι αρχές αυτές δεν αποτελούν ένα ενιαίο «όλον» αφού δεν έχουν όλες τον ίδιο χαρακτήρα ούτε την ίδια προστατευτική εμβέλεια και ποιότητα, αλλά ούτε ως φαίνεται και την ίδια νομική δεσμευτικότητα. Έτσι, για παράδειγμα, η αρχή της ενσωμάτωσης[12] έχει θεμελιώδη αλλά γενικό χαρακτήρα, ενώ οι άλλες αποτελούν τις *stricto sensu* ειδικές περιβαλλοντικές αρχές. Άλλες πάλι έχουν «διαδικαστικό» (*processuel*) χαρακτήρα (όπως η αρχή της πληροφόρησης και συμμετοχής), άλλες ουσιαστικό (*substantiel*) (όπως η αρχή της πρόληψης), ενώ άλλες διαδικαστικό και ουσιαστικό (αρχή της προφύλαξης). Επίσης άλλες έχουν καθαρά προστατευτικό χαρακτήρα (όπως η αρχή της πρόληψης, η αρχή της προφύλαξης), ενώ άλλες συνοδευτικό ή συμπληρωματικό (η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει»)[13]. Τέλος[14], άλλες έχουν «εργαλειακό» χαρακτήρα, επιβάλλοντας υποχρεώσεις (αρχή της προφύλαξης, αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει») ή αναγνωρίζοντας δικαιώματα (δικαίωμα πληροφόρησης και συμμετοχής) και άλλες διαχειριστικό, εκφράζοντας προσανατολισμούς και μεθόδους (όπως η αρχή της πρόληψης, ή η αρχή της επανόρθωσης κατά προτεραιότητα στην πηγή). Εννοείται ότι οι παραπάνω κατηγοριοποιήσεις των αρχών μπορούν να τέμνονται.

Συνεπώς πρόκειται για ένα ανομοιογενές «σύνολο» αρχών που δύσκολα ταξινομείται. Παρόλ' αυτά, οι προαναφερθείσες αρχές του κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος σχηματίζουν μια στέρεα βάση, που ενισχύεται ακόμα περισσότερο με την αναγνώριση τους και από άλλα διεθνή δεσμευτικά κείμενα, ικανή να δώσει μια νέα ώθηση και ισχύ στο δίκαιο του περιβάλλοντος.

α. Το δεσμευτικό εύρος των αρχών

Κατ' ορθότερη άποψη οι αρχές αυτές δεσμεύουν τον κοινοτικό νομοθέτη[15] είτε αμέσως είτε εμμέσως (μέσω των διεθνών συμβάσεων που έχει υπογράψει η Ευρωπαϊκή Ένωση), η τήρησή τους δηλαδή είναι υποχρέωση των κοινοτικών οργάνων. Με άλλα λόγια, υπό την απειλή του ακυρωτικού ελέγχου του (νέου) άρθρου 230 ΣυνθΕΚ, ο κοινοτικός νομοθέτης οφείλει να λαμβάνει υπόψη του τις αρχές αυτές κατά την θέσπιση κανόνων παράγωγου ή δευτερογενούς δικαίου[16] και να τους αιτιολογεί σύμφωνα με το νέο άρθρο 253 της Συνθήκης (πρώην άρθρο 190).

Επίσης οι περιβαλλοντικές αρχές της Συνθήκης επιβάλλονται στα κράτη-μέλη άμεσα ή έμμεσα[17]. Μερικές οδηγίες, όπως θα δούμε στη συνέχεια, υιοθετούν ρητά τις περιβαλλοντικές αρχές του άρθρου 174 παρ. 2 ΣυνθΕΚ, οι οποίες έτσι επιβάλλονται στα κράτη-μέλη[18]. Αυτά δεν μπορούν χωρίς αιτιολογία[19] να αποστούν από τις αρχές αυτές. Αλλά και αν ακόμα δεν προβλέπονται ρητά από κάποια πράξη του παράγωγου δικαίου, οι αρχές που υιοθετούνται στην Συνθήκη ΕΚ μπορούν να επιβάλλονται στα κράτη-μέλη στο βαθμό που φωτίζουν την εμβέλεια των πράξεων του παράγωγου δικαίου. Οι δε διοικητικές και δικαστικές αρχές οφείλουν να ερμηνεύουν το εθνικό δίκαιο σύμφωνα με τους κοινοτικούς κανόνες και τις απορρέουσες αρχές[20].

Οι αρχές αυτές μπορεί να μην γεννούν άμεσα δικαιώματα υπέρ των Ευρωπαίων πολιτών, αφού ως κατευθυντήριοι κανόνες απευθύνονται κυρίως στις δημόσιες αρχές[21], μπορούν όμως να εμπλουτίσουν μερικά δικαιώματα και κυρίως το δικαίωμα στη προστασία του περιβάλλοντος[22], στην υλοποίηση του οποίου οι δημόσιες αρχές παίζουν βασικό ρόλο. Από την άλλη[23] οι Ευρωπαίοι πολίτες μπορούν να επικαλεσθούν ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων την προαναφερθείσα υποχρέωση των κρατών-μελών να εφαρμόζουν τις περιβαλλοντικές αρχές, προκειμένου να ακυρώσουν μια απόφαση των εθνικών αρχών και ενδεχομένως να ζητήσουν αποζημίωση, σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΚ[24]. Τα εθνικά δικαστήρια μπορούν, επίσης, ερμηνεύοντας την κοινοτική ή εθνική νομοθεσία να λάβουν υπόψη τους τις αρχές αυτές και να τις ενσωματώσουν στη νομολογία τους. Τούτο έχει πράξει κατ' επανάληψη το Συμβούλιο της Επικρατείας στην Ελλάδα. Επίσης οι Ευρωπαίοι πολίτες συμμετέχουν στην υλοποίηση των αρχών αυτών (ιδίως της πρόληψης, της προφύλαξης και «ο ρυπαίνων πληρώνει») μέσω της νομικής (δικονομικής) δυνατότητας που θα δούμε στο τέλος, να έχουν δηλαδή πρόσβαση στις περιβαλλοντικές πληροφορίες (αρχή της πληροφόρησης και συμμετοχής των πολιτών).

β. Οι περιβαλλοντικές αρχές και η γενική αρχή της αναλογικότητας

Όπως κάθε δημόσια πολιτική που περιορίζει ελευθερίες και δικαιώματα, έτσι και η πολιτική περιβάλλοντος υπόκειται στον έλεγχο της αρχής της αναλογικότητας η οποία θα μπορούσε να «φρενάρει» την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής πολιτικής και την εφαρμογή των περιβαλλοντικών αρχών[25]. Η αρχή της αναλογικότητας, ως αντίβαρο στην υπερβολή και κατάχρηση, μπορεί να προστατεύει τα διάφορα δημόσια και ιδιωτικά συμφέροντα εις βάρος μιας αυστηρής και στενής εφαρμογής των κανόνων και αρχών της προστασίας του περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια παίζει το ρόλο ενός «γνώμονα ρύθμισης»[26] περιορίζοντας την υλοποίηση του δικαίου περιβάλλοντος σε πλαίσια-όρια που εγκαθιδρύονται για την διαφύλαξη άλλων ανταγωνιστικών συμφερόντων, μέσω της στάθμισης των συμφερόντων και της ανάλυσης κόστους-οφέλους.

Όμως[27] η αρχή της αναλογικότητας μπορεί αντίθετα να παίξει και οικολογικό ρόλο, προστρέχοντας κάθε φορά στη διαφύλαξη οικολογικών συμφερόντων: οι προσβολές δηλαδή στο περιβάλλον δεν θα πρέπει να γίνονται ανεκτές παρά στο βαθμό που αυτές θα ήσαν προσηκόντως ανάλογες προς τον επιδιωκόμενο σκοπό τους. Έτσι, για παράδειγμα, προστατευόμενες φυσικές περιοχές δεν μπορούν να θυσιάσουν στο όνομα της οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής παρά μόνο εάν αυτή δικαιολογείται από κάποια επιτακτική ανάγκη. Αλλά και εδώ πάλι υπεισέρχεται η στάθμιση των συμφερόντων με άξονα την οικονομική ανάπτυξη.

Συμπερασματικά, η αρχή της αναλογικότητας, «πραγματικό δίκαιο όπλο» κατά τον *N. de Sadeleer* [28], άλλοτε περιορίζει την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής πολιτικής και των αρχών της στο όνομα της προστασίας δημόσιων και ιδιωτικών συμφερόντων που απειλούνται, άλλοτε, αντίθετα, προστατεύει τα οικολογικά συμφέροντα από τις καταχρήσεις που διαπράττονται κατά την άσκηση πολιτικών που επιδιώκουν ανταγωνιστικούς στόχους[29]. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας δεν μπορεί να υπερβαίνει ένα όριο στην ικανοποίηση ανταγωνιστικών προς το περιβάλλον σκοπών, όριο το οποίο θέτει από επιστημονική και επιστημολογική άποψη η ανάγκη διατήρησης-διαφύλαξης της βιολογικής ποικιλότητας και από καθαρά νομική-πρακτική άποψη η γενική περιβαλλοντική αρχή της ενσωμάτωσης[30].

Στο κοινοτικό δίκαιο γενικά[31], αλλά και στο κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος ειδικότερα, η αρχή της αναλογικότητας είναι πανταχού παρούσα[32]. Όπως θα δούμε αμέσως στη συνέχεια, τόσο το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος όσο και το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου προσφεύγουν συστηματικά στην αρχή αυτή, κυρίως ως κριτήριο λύσης της σύγκρουσης ανάμεσα στην προστασία του περιβάλλοντος (μέσω των περιβαλλοντικών αρχών) από τη μια, και στην ελεύθερη διακίνηση των εμπορευμάτων και τον ελεύθερο ανταγωνισμό από την άλλη πλευρά. Τα κράτη-μέλη επίσης, σύμφωνα με το ΔΕΚ[33], έχουν την δυνατότητα, κατά την εφαρμογή των οδηγιών στο εσωτερικό τους, να τηρούν την αρχή της αναλογικότητας υπό τον έλεγχο των εθνικών δικαστηρίων.

A. Η αρχή της πρόληψης

α. Έννοια και περιεχόμενο

Η αρχή της πρόληψης είναι, γενικά, η ουσία και ο πυρήνας του δικαίου περιβάλλοντος. Είναι σαφώς προτιμότερο τόσο από οικολογική όσο και από οικονομική άποψη[34] να προλαμβάνεται η εμφάνιση των βλαβών του περιβάλλοντος παρά να πρέπει να αντιμετωπίζονται αυτές θεραπευτικά ή διορθωτικά εκ των υστέρων («καλύτερα να προλαμβάνεις παρά να θεραπεύεις»). Με άλλα λόγια δεν τίθεται εδώ θέμα κυρίως αποκατάστασης της βλάβης αφού αυτή έχει εκδηλωθεί, αλλά, αντίθετα, η αρχή της

πρόληψης απαιτεί τη λήψη μέτρων προς αποφυγή βλαβών πριν καν αυτές συμβούν[35]. Η αποκατάσταση (εκ των υστέρων) μιας οικολογικής ζημιάς, σε οικονομικό επίπεδο, κοστίζει συχνά περισσότερο από τα μέτρα πρόληψης της εμφάνισής της. Αλλά και από οικολογική άποψη, λόγω του ευπαθούς χαρακτήρα του, η αποκατάσταση ενός προσβεβλημένου οικοσυστήματος δεν είναι ποτέ πλήρης και εξαρτάται από τυχαίους πολλές φορές παράγοντες.

Ειδικότερα[36], η πρόληψη σημαίνει, ως προς τα λαμβανόμενα μέτρα και το βαθμό έντασής τους, ότι αυτά «προηγούνται» της οικολογικής ζημιάς (απαγορεύοντας συνήθως πλήρως μια δραστηριότητα). Σήμερα όμως, σε μια κλασσική και επικρατούσα προσέγγιση, σημαίνει «ρυθμιστικό έλεγχο» της βλαβερής δραστηριότητας χωρίς την πλήρη απαγόρευση. Με άλλα λόγια, σε μια προσπάθεια διαχειριστική, «αναλογιστική» και συμβιβαστική των εκατέρωθεν ανταγωνιστικών συμφερόντων, επιτρέπεται η ρύπανση, αλλά μέσα σε όρια που τίθενται κάθε φορά και που εγγυώνται τη διατήρηση του περιβάλλοντος. Επίσης σημαίνει, στα πλαίσια περισσότερο της πολιτικής περιβαλλοντικής πληροφόρησης, και «προειδοποίηση» (π.χ. οικολογικό σήμα, οικολογικός έλεγχος κ.λπ.).

Τέλος[37], η προληπτική προσέγγιση αφορά άλλοτε όλες τις επιπτώσεις ενός σχεδίου πάνω στο περιβάλλον (π.χ. εκτίμηση επιπτώσεων μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών έργων)[38], ενώ άλλοτε σε μερικές επιπτώσεις (π.χ. τομεακή άδεια)[39].

Η αρχή της πρόληψης στο δίκαιο του περιβάλλοντος είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ύπαρξη γνωστών και μετρήσιμων κινδύνων, και ταυτόχρονα τις «βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές» (BAT-Best Available Technologies). Πράγματι η πρόληψη είναι συναρτημένη με την επιστήμη και την τεχνική μέσω των οποίων μειώνονται οι πιθανότητες επέλευσης της βλάβης[40]. Η επιστήμη και η τεχνική, δηλαδή, προσφέρουν τα μέσα για την υλοποίηση των προληπτικών μέτρων[41].

Η γκάμα των νομικών μέτρων που προβλέπονται για την τήρηση της αρχής της πρόληψης είναι μεγάλη, και ποικίλλει ανάμεσα στα πιο αυστηρά (όπως η απαγόρευση εκπομπών) και στα πιο «μαλακά» (όπως π.χ. η επιτήρηση της εξέλιξης του περιβάλλοντος). Αλλά και άλλες νομικές κατηγορίες έχουν επιστρατευθεί για την αύξηση της πρόληψης, όπως η αντικειμενική (αστική) ευθύνη (δηλαδή η μη απαίτηση υπαιτιότητας του δημιουργού της ζημιάς για την αποζημίωση του θύματος)[42], και οι περιβαλλοντικοί φόροι (των οποίων η αύξηση μπορεί να παρακινήσει τον ρυπαίνοντα να περιορίσει τις εκπομπές του, τα απόβλητα του κ.λπ.). Έτσι[43], από τη μια μεριά η (αστική) ευθύνη λειτουργεί πλέον προληπτικά και όχι αντισταθμιστικά (της ζημιάς) όπως στην κλασσική της λειτουργία[44], και από την άλλη η φορολογία λειτουργεί αποτρεπτικά και όχι αναδιανεμητικά, όπως στην κλασσική της θεώρηση.

Στο πεδίο της νομικής υλοποίησης, η πρόληψη βασίζεται κυρίως, όπως ήδη

αναφέρθηκε, σε ρυθμιστικές απαγορεύσεις (π.χ. ρύθμιση της ρύπανσης με θέσπιση ορίων ή αναγκαιότητα λήψης προηγούμενης άδειας για ορισμένες δραστηριότητες), σε αντίθεση με την αρχή της προφύλαξης, την οποία θα εξετάσουμε ευθύς αμέσως, η οποία απαιτεί και την εκπόνηση συγκεκριμένων έργων για την αποτροπή μιας οικολογικής βλάβης, πράγμα που απαιτεί μεγαλύτερη προσπάθεια και μεγαλύτερο κόστος το οποίο «οι δημόσιοι φορείς δεν είναι πάντα διατεθειμένοι να αναλάβουν»[\[45\]](#).

β. Η θέσπιση της αρχής της πρόληψης

Πριν ακόμα ενσωματωθεί στην Συνθήκη της Ρώμης με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (ΕΕΠ), η αρχή της πρόληψης αποτελούσε τον κύριο άξονα αντίληψης και δράσης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στο δεύτερο[\[46\]](#) και κυρίως στο τρίτο[\[47\]](#) πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον, τα οποία με την σειρά τους επηρέασαν όλο το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος. Τούτο αποτέλεσε το κατ' εξοχήν πεδίο επεξεργασίας των διαφόρων προληπτικών νομικών εργαλείων (όπως διαδικασίες άδειας και εκτίμησης των επιπτώσεων, όρια ρυπάνσεων και οχλήσεων, προσφυγή στις καλύτερες τεχνολογίες κ.ά.)[\[48\]](#). Την αρχή αυτή τη βρίσκουμε επίσης στις Συνθήκες που συνήψε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα με άλλους Οργανισμούς (π.χ. Σύμβαση Λομέ)[\[49\]](#).

γ. Η νομολογία του ΔΕΚ

Η αρχή της πρόληψης ως τέτοια αντιμετωπίσθηκε μερικώς από το ΔΕΚ στην απόφαση *Peralta*[\[50\]](#). Σε προδικαστικό ερώτημα εθνικού δικαστηρίου αν η συγκεκριμένη διάταξη της Συνθήκης εμποδίζει την εφαρμογή εθνικής νομοθεσίας που επιβάλλει σε πλοία συγκεκριμένο σύστημα επεξεργασίας των χρησιμοποιηθέντων υγρών αν και αναποτελεσματικό για την προστασία του περιβάλλοντος, το ΔΕΚ απήντησε ότι η επίδικη εθνική νομοθεσία δεν αντιτίθεται στην αρχή της πρόληψης όπως προβλέπεται από το (παλαιό) άρθρο 130 Π ΕΟΚ. Ορθώς παρατηρείται[\[51\]](#) ότι η κρίση αυτή είναι σωστή, στο βαθμό που η συγκεκριμένη διάταξη της Συνθήκης απευθύνεται αποκλειστικά (άμεσα) στα όργανα της Κοινότητας και έμμεσα[\[52\]](#) στα κράτη-μέλη.

Β. Η αρχή της προφύλαξης

α. Η θέσπιση της αρχής

Είναι πλέον γεγονός ότι σήμερα ο κόσμος ζει διαρκώς σε μια αβεβαιότητα[\[53\]](#) κυρίως ως προς τα αποτελέσματα της επιστήμης, την οποία καλείται να «διαχειρισθεί» και (για) να ζήσει με αυτήν σε συνθήκες μάλιστα πλήρως αγοραιοποιημένης και διεθνοποιημένης οικονομίας.

Η αρχή της προφύλαξης[\[54\]](#) (*principaldeprecaution* - «*precautionaryprinciple*»)

αποτελεί σήμερα ένα διεθνή νομικό[55] κανόνα περιβαλλοντικής συμπεριφοράς με ποικίλλες δυνατότητες εφαρμογής, ο οποίος απαντά στην παραπάνω αυξανόμενη αβεβαιότητα των «κοινωνιών της διακινδύνευσης» και ειδικότερα της επιστημονικής αβεβαιότητας[56].

Η αρχή αυτή, την οποία συναντάμε άτυπα σε αμερικανικούς νόμους της δεκαετίας του '70, θεωρητικοποιήθηκε στην Γερμανία (Vorsorgeprinzip) και διατυπώθηκε για πρώτη φορά ρητά σε διεθνές επίπεδο το 1972 στη τελική δήλωση της διάσκεψης της Στοκχόλμης, στη συνέχεια το 1987 σε μια υπουργική δήλωση στα πλαίσια του ΟΟΣΑ[57], και έκτοτε σε πολλά κείμενα του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος[58] μεταξύ των οποίων και στη Διακήρυξη του Ρίο (Αρχή 15).

Στο κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος εισήχθη με την Συνθήκη του Μάαστριχτ (άρθρο 130P παρ. 2, ήδη νέο άρθρο 174 παρ. 2 ΣυνθΕΚ)[59], ενώ πολλές παράγωγες κοινοτικές ρυθμίσεις σχετικά με τις επικίνδυνες ουσίες για τον άνθρωπο και το περιβάλλον[60] εκφράζουν την ανησυχία να προληφθούν προκαταβολικά οι κίνδυνοι[61].

Κυρίως όμως είναι στην βιοτεχνολογία όπου βρίσκει εφαρμογή η αρχή της προφύλαξης σε κοινοτικό επίπεδο. Πράγματι ο κοινοτικός νομοθέτης υιοθέτησε δυο οδηγίες οι οποίες αποσκοπούν στην μείωση των δυνητικών κινδύνων τους οποίους θέτει η βιοτεχνολογία[62]. Αντικείμενο της κοινοτικής νομοθεσίας είναι η τροποποίηση ή η χρήση των γενετικά τροποποιημένων (μικρό) οργανισμών (γ.τ.ο.) και αποσκοπεί πρωτίστως στην προστασία της ανθρώπινης υγείας και του περιβάλλοντος από τους κινδύνους της βιοτεχνολογίας χωρίς όμως να παραγνωρίζει την «επιστημονικό-ανταγωνιστική»[63] τάξη.

Η πρώτη οδηγία σχετικά με την περιορισμένη χρήση των γενετικά τροποποιημένων οργανισμών εισάγει μια καινούργια φάση στη πρόληψη των κινδύνων υποχρεώνοντας τους χρήστες των γ.τ.ο. (κράτη-μέλη, κατ' ιδίαν χρήστες) να εκτιμούν τους κινδύνους των δραστηριοτήτων τους για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον, ακόμα και αν αυτοί δεν είναι γνωστοί (άρθρο 1 και αιτιολ. σκ. 4, 6, 7 της οδηγίας 90/219 ΕΟΚ της 23 Απριλίου 1990[64] η οποία τροποποιήθηκε με την οδηγία 98/81 ΕΚ). Σύμφωνα με το άρθρο 6 τα κράτη-μέλη και οι ιδιώτες-χρήστες υποχρεούνται να εξασφαλίζουν τη λήψη όλων των κατάλληλων μέτρων, ώστε ν' αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον που θα μπορούσαν να προκύψουν από την περιορισμένη χρήση γ.τ.ο.

Η ίδια αρχή της προφύλαξης διέπει και την δεύτερη οδηγία (90/220 ΕΟΚ της 23 Απριλίου 1990[65] η οποία τροποποιήθηκε με την οδηγία 97/35 ΕΚ) η οποία είναι υπό αναθεώρηση[66], σχετικά με την σκόπιμη ελευθέρωση γ.τ.ο. στο περιβάλλον. Το ζήτημα της δυνατότητας ελευθέρωσης των γ.τ.ο. στο περιβάλλον, σε αντίθεση με την

σχετική συναίνεση που υφίσταται ως προς την χρησιμοποίησή τους στο πλαίσιο κλειστών συστημάτων αντιμετωπίζεται πολύ επιφυλακτικά, σχεδόν αρνητικά. Και τούτο διότι οι προγνώσεις είναι περισσότερο δύσκολες για να μπορούν να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα[67]. Η αμφιβολία επιχειρείται να αρθεί από την οδηγία μέσω της κατά περίπτωση αξιολόγησης της χορήγησης της συγκατάθεσης για την ελευθέρωση και της κατά περίπτωση εκτίμησης του περιβαλλοντικού κινδύνου (άρθρο 2 παρ. 8 της οδηγίας, και αιτιολογημένη σκέψη 9). Έτσι η οδηγία αυτή υποχρεώνει τις αρμόδιες αρχές των κρατών-μελών να εκτιμήσουν τους κινδύνους για την δημόσια υγεία και το περιβάλλον, τους οποίους μπορούν να προκαλέσουν οι γ.τ.ο. πριν ελευθερωθούν στον φυσικό χώρο (άρθρο 12, παρ. 1 της οδηγίας).

Δύο παρατηρήσεις επιβάλλονται σε σχέση με τις δυο προαναφερθείσες οδηγίες.

Κατ' αρχήν οι οδηγίες αυτές δεν υποχρεώνουν σε απόλυτο περιορισμό του κινδύνου. Πράγματι η οικονομία και των δύο οδηγιών αποβλέπει στην ελαχιστοποίηση του κινδύνου και την αποδοχή ενός υπολοίπου κινδύνου[68].

Όπως σημειώνεται συναφώς «το κοινοτικό δίκαιο της βιοτεχνολογίας ουδόλως προβλέπει μέτρα προστασίας που δεν συνδέονται με μια θεωρητικώς τουλάχιστον δικαιολογημένη ανάγκη»[69]. Το μέτρο των ορίων της προφύλαξης από τους κινδύνους αποτελεί η αρχή της αναλογικότητας[70].

Κυρίως όμως, οι οδηγίες αυτές εισάγουν μια αλλαγή στη νομική προσέγγιση, μια αλλαγή του επιστημολογικού παραδείγματος[71]: το (κοινοτικό) δίκαιο, μέσω της αρχής της προφύλαξης, συλλαμβάνει στο εξής ένα κίνδυνο a priori άγνωστο και όχι ένα κίνδυνο ήδη γνωστό. Μέχρι τώρα η λήψη μέτρων και η ανάληψη γενικότερα δράσεων προϋπέθετε επιστημονική βεβαιότητα για την ύπαρξη κινδύνων βλάβης[72]. Με την νέα προσέγγιση της προφύλαξης η οποία αποκρυσταλλώνεται πλέον σε νομικό κανόνα[73], η επιστημονική αβεβαιότητα δεν συνεπάγεται ανυπαρξία κινδύνων, αλλά πιθανή ύπαρξή τους[74].

Μια νέα συνεπώς σχέση δικαίου και επιστήμης[75] οικοδομείται σιγά-σιγά, που μεταφράζεται από την «δικαιοποίηση» της επιστημονικής αβεβαιότητας. Η αρχή της προφύλαξης συνιστά παραπέρα ένα δικαιοκτικό ανάχωμα στην αυξανόμενη «επιστημονικό-ανταγωνιστική» κυριαρχία, και συμβάλλει έτσι στην δημοκρατικοποίηση της επιστήμης»[76] ιδίως στις διαπλοκές της τελευταίας με την αγορά.

β. Έννοια και περιεχόμενο

Σε αντίθεση με την προηγούμενη αρχή της πρόληψης όπου ο κίνδυνος είναι βέβαιος και προβλέψιμος, στην αρχή της προφύλαξης αυτός είναι αβέβαιος και άγνωστος αλλά όμως πιθανός, αφού υπάρχουν υπόνοιες γι' αυτόν. Πρόκειται[77] για μια

οξυμένη πρόληψη που είναι συνώνυμη με τη σύνεση και την προνοητικότητα, σ' ένα περιβάλλον αβεβαιοτήτων[78].

Με άλλα λόγια σε αντίθεση με την αρχή της πρόληψης, η οποία επιβάλλει τη λήψη προληπτικών μέτρων εάν είναι αποδεδειγμένο, με τα μέχρι εκείνη τη στιγμή πορίσματα και δεδομένα της επιστήμης, ότι μια συγκεκριμένη δραστηριότητα είναι επιβλαβής για το περιβάλλον, η αρχή της προφύλαξης επιβάλλει τη λήψη τέτοιων μέτρων (θετικών ή αρνητικών), αρκεί να υπάρχει υπόνοια ή διαίσθηση ότι μια δραστηριότητα μπορεί να δημιουργήσει κινδύνους στο περιβάλλον. Αρκούν δηλαδή οι ενδείξεις ή οι υπόνοιες[79]για δυσμενείς επιπτώσεις στο περιβάλλον ή στην δημόσια υγεία[80] που θεμελιώνονται με βάση τα μέχρι μια δεδομένη στιγμή επιστημονικά δεδομένα (έστω κι αν αυτά δεν έχουν επιβεβαιωθεί ή διαψευσθεί) για να ληφθούν τα πρόσφορα μέτρα. Δεν έχουμε, με άλλα λόγια, να κάνουμε με μέτρα που βασίζονται σε μια αντικειμενική εκτίμηση των επιστημονικών δεδομένων (όπως π.χ. ο επικίνδυνος χαρακτήρας ενός συγκεκριμένου χημικού προϊόντος) αλλά σε μια υποκειμενική ή διαισθητική προσέγγιση των προβλημάτων, ακόμα και σε ημιτελείς ή ατελείς γνώσεις[81].

Με βάση τα παραπάνω, οι δημόσιες αρχές πρέπει σύμφωνα και με τη Διακήρυξη του Ρίο να εφαρμόζουν «όσο το δυνατόν ευρύτερα την αρχή της προφύλαξης ανάλογα με τις δυνατότητές τους», τα δε ληπτέα μέτρα δεν πρέπει να θεωρούνται ως απλή δυνατότητα παρέμβασης αλλά ως υποχρέωση των[82].

Οι δημόσιες αρχές επίσης με βάση την αρχή της προφύλαξης μπορούν να προωθούν και δικαιολογούν την εφαρμογή μιας άλλης αρχής, της αρχής της επικουρικότητας: οι επιλογές δηλαδή σε «ανώτερο» επίπεδο δεν θα πρέπει να είναι στο απυρόβλητο από την στιγμή που θα μπορούν να αμφισβητηθούν (ως ενέχουσες δηλαδή υπόνοιες για πιθανή επίπτωση στο περιβάλλον ή στη δημόσια υγεία).

Έτσι[83] σε νομικό επίπεδο, ο συνδυασμός των δύο παραπάνω αρχών νομιμοποιεί την Ευρώπη να μην εφαρμόζει τις αρχές και πιέσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (Π.Ο.Ε.) (υπόθεση απαγόρευσης εισαγωγής βοοειδών με ορμόνες) ή, αντίστοιχα, ένα κράτος-μέλος της Ε.Ε. να μην εφαρμόζει τις αρχές (της ελεύθερης διακίνησης των προϊόντων) της ίδιας της Ε.Ε. (π.χ. άρνηση της Γαλλίας να άρει το embargo επί του βρετανικού κρέατος).

Ως προς την ερμηνεία της αρχής της προφύλαξης[84] και συνεπώς την δυνατότητα επίκλησής της, ανάμεσα στην ακραία θέση της κατάργησης, μέσω της αρχής αυτής, κάθε μορφής κινδύνου με οποιοδήποτε τίμημα[85] και στη θέση της μείωσης των πιο σημαντικών κινδύνων, μια μέση θεώρηση προβάλλεται[86]: η στάθμιση, από την μια μεριά, του κόστους των αναγκαίων προσπαθειών που πρέπει να καταβληθούν για την μείωση του κινδύνου[87] και από την άλλη τα πλεονεκτήματα ως προς την ασφάλεια

που θα παρέχει αυτή η προσέγγιση.

Η προσέγγιση όμως αυτή[88], εκτός του ότι «αγοραιοποιεί» τον κίνδυνο, καθιστά δύσκολη την στάθμιση κόστους-ωφέλειας σ' ένα τόσο ζωτικό τομέα.

Η αρχή της προφύλαξης συνεπάγεται επίσης αντιστροφή του βάρους της απόδειξης του περιβαλλοντικού κινδύνου[89]: δεν είναι πλέον ο νομοθέτης υποχρεωμένος να δικαιολογήσει την ανάγκη θέσπισης κανόνων με βάση επιστημονικά κριτήρια, αλλά αντίθετα ο ύποπτος φορέας ή παράγοντας θα πρέπει ν' αποδείξει εκ των προτέρων επιστημονικά ότι η δράση του δεν θα προκαλέσει βλάβες στο περιβάλλον. Με άλλα λόγια η προφύλαξη σημαίνει ότι τα μέτρα προφύλαξης πρέπει να λαμβάνονται μέχρι ν' αποδειχθεί ότι οι δραστηριότητες ή τα προϊόντα είναι ακίνδυνα[90] (in dubio pro natura). Αλλωστε σύμφωνα με την Διακήρυξη του Ρίο, «όταν απειλείται σοβαρή ή μη αναστρέψιμη ζημιά, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής επιβεβαίωσης δεν μπορεί να χρησιμοποιείται ως λόγος αναβολής λήψεως αποδοτικών μέτρων πρόληψης για ν' αποφευχθεί η περιβαλλοντική χειροτέρευση»[91].

Η αρχή της προφύλαξης, τέλος, ταυτόσημη όπως είπαμε παραπάνω με μια ηθική της σύνεσης και της προνοητικότητας αλλά και του φόβου[92], όπου καθένας οφείλει να λαμβάνει μέτρα προφύλαξης απέναντι στο άγνωστο, ιδίως της επιστήμης και της τεχνολογίας, είναι ως ένα βαθμό συνδεδεμένη και με την εξέλιξη της νομικής ευθύνης[93] και ειδικότερα με τα θεμέλια και τις λειτουργίες της στο (κοινό, ευρωπαϊκό) νομικό μας σύστημα.

Πράγματι η αρχή της προφύλαξης επιταχύνει την εξέλιξη ως προς τις λειτουργίες της ευθύνης, όπου μια νέα ιεραρχία αυτών φαίνεται να διαγράφεται ένεκα της επιστημονικής αβεβαιότητας, αναφορικά τόσο με την αιτιακή σχέση πράξης-αποτελέσματος όσο και με την ίδια την βλάβη[94]. Η ευθύνη τείνει να ξαναγίνει «κατά προτεραιότητα» ένα εργαλείο «ηθικοποίησης των συμπεριφορών»[95], και τούτο ένεκα των σύγχρονων εξελίξεων της επιστήμης και της τεχνολογίας που έδωσαν την ευκαιρία για έναν επαναπροσδιορισμό της ιεραρχίας των λειτουργιών της ευθύνης[96].

Έτσι η υπαιτιότητα που ήταν το παραδοσιακό θεμέλιο του καταλογισμού της ευθύνης (υποκειμενική ευθύνη) αφού υποχώρησε για ένα διάστημα (υπέρ της αντικειμενικής ευθύνης με βάση τον κίνδυνο), γνωρίζει σήμερα πάλι μια κάποια αναγέννηση. Η αρχή της προφύλαξης φαίνεται[97] να επιβεβαιώνει και να διευρύνει αυτή την τάση[98]. Η (νέα) ευθύνη όμως εδώ είναι ανανεωμένη και διευρυμένη αφού επεκτείνεται και στον χρόνο που προηγείται τόσο των βλαπτικών συνεπειών όσο και της ίδιας της πράξης[99]. Με άλλα λόγια η προφυλακτική συμπεριφορά ως η νέα μορφή ευθύνης σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας και κοινωνικής πολυπλοκότητας ανάγεται τόσο στο χρόνο της απόφασης όσο και στο χρόνο επέλευσης της βλάβης[100].

γ. Η Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε μια ανακοίνωση[101] σχετικά με την χρήση και την ερμηνεία της αρχής της προφύλαξης. Στο έγγραφο αυτό εκτίθεται ο τρόπος με τον οποίο η Επιτροπή εννοεί την εφαρμογή της αρχής και καθορίζονται οι κατευθυντήριες αρχές για την εφαρμογή αυτή.

Συγκεκριμένα η ανακοίνωση αποσκοπεί στην περιγραφή των καταστάσεων στις οποίες η αρχή της προφύλαξης θα μπορούσε να εφαρμοσθεί, όπως επίσης και να καθορίσει τις αρχές της εφαρμογής της, να ορίσει μια αντίληψη του τρόπου αξιολόγησης, αποτίμησης, διαχείρισης και κοινοποίησης των κινδύνων τους οποίους η επιστήμη δεν είναι ακόμα σε θέση να αντιμετωπίσει πλήρως, και, τέλος, να αποφύγει μια αδικαιολόγητη προσφυγή στην αρχή αυτή ως μέσον κάλυψης μιας μορφής προστατευτισμού.

Κατά την ανακοίνωση, η αρχή της προφύλαξης θα ήταν χρήσιμη «όταν τα δυνητικά επικίνδυνα αποτελέσματα ενός φαινομένου, ενός προϊόντος ή μιας διαδικασίας αναγνωρίστηκαν, και μια επιστημονική εκτίμηση δεν μπορεί να καθορίσει το εύρος των κινδύνων αυτών με ένα επαρκή βαθμό βεβαιότητας». Με άλλα λόγια η αρχή της προφύλαξης αποτελεί μέρος μιας διαρθρωμένης προσέγγισης της ανάλυσης του κινδύνου και είναι ιδιαίτερα σχετική με τη διαχείριση του κινδύνου.

Ως προς την ερμηνεία της αρχής το ζητούμενο κατά την Επιτροπή είναι να βρεθεί μια «δίκαιη ισορροπία» ανάμεσα στην ελευθερία και τα δικαιώματα των ατόμων και της βιομηχανίας από τη μια πλευρά, και την ανάγκη μείωσης του κινδύνου καταστροφικών αποτελεσμάτων για το περιβάλλον και την ανθρώπινη, ζωική και φυτική υγεία από την άλλη. Τούτο απαιτεί μια διαδικασία λήψης της απόφασης στηριζόμενη σε «λεπτομερειακά επιστημονικά δεδομένα και άλλες αντικειμενικές πληροφορίες».

Η ανακοίνωση καθορίζει επίσης τα μέτρα τα οποία μπορούν να ληφθούν σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης και τα οποία θα πρέπει, «εφόσον η δράση κρίνεται απαραίτητη»:

- να είναι ανάλογα προς το επιλεγέν επίπεδο προστασίας
- να είναι συνεκτικά με ομοειδή μέτρα που έχουν ήδη ληφθεί
- να μη συνεπάγονται διακρίσεις κατά την εφαρμογή των
- να βασίζονται σε εξέταση του ενδεχόμενου οφέλους και κόστους της δράσης ή της απουσίας δράσης

- να υπάγονται σε αναθεωρήσεις υπό το φως των νέων επιστημονικών δεδομένων
- να επιβάλλουν, τέλος, την ευθύνη προσκόμισης των αναγκαίων επιστημονικών αποδείξεων - το βάρος της απόδειξης - για μια πιο πλήρη αξιολόγηση του κινδύνου.

Οι παραπάνω κατευθυντήριες αρχές (εγγυήσεις) της Επιτροπής ως προς την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης αποσκοπούν στην αποφυγή αδικαιολόγητων προσφυγών στην αρχή αυτή που καταλήγει σε καλυμμένη μορφή προστατευτισμού. Η εφαρμογή της αρχής στην Ε.Ε. συνδέεται με ένα επίπεδο «αποδεκτού κινδύνου», ο καθορισμός του οποίου ανάγεται τελικά στην πολιτική ευθύνη. «Στους πολιτικούς υπεύθυνους και σε αυτούς που αποφασίζουν ανήκει η εκτίμηση του επιπέδου του κινδύνου υπό το φως των τελευταίων επιστημονικών δεδομένων».

Ας σημειωθεί ότι η ανακοίνωση της Επιτροπής συμπληρώνει τη Λευκή Βίβλο για την ασφάλεια των τροφίμων[102] και τη συμφωνία που συνήφθη στο Μόντρεαλ σχετικά με το πρωτόκολλο της Καρθαγένης για την βιοασφάλεια[103]. Το τελευταίο αποτελεί σημαντικότατο κείμενο του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος[104], διότι όχι μόνο αναγνωρίζεται ρητά για πρώτη φορά σ' ένα διεθνές κείμενο υποχρεωτικού χαρακτήρα η αρχή της προφύλαξης και οι εξ αυτής απορρέουσες συνέπειες σ' όλη τη διαδικασία λήψης των (προφυλακτικών) μέτρων, αλλά και διότι επιβεβαιώνει την προαναφερθείσα αλλαγή παραδείγματος στο (θετικό διεθνές) δίκαιο[105].

δ. Η νομολογία του ΔΕΚ

Όπως ήδη σημειώθηκε[106], πριν ενσωματωθεί στην Συνθήκη του Μάαστριχτ η αρχή της προφύλαξης είχε ήδη χρησιμοποιηθεί σιωπηρά για την στήριξη μέτρων στον τομέα της υγείας[107].

Μετά την θέσπιση της αρχής, το ΔΕΚ έκρινε σε μια πρώτη διάταξη επί αιτήσεως ασφαλιστικών μέτρων[108], ότι η Επιτροπή δεν διέπραξε «πρόδηλο σφάλμα εκτίμησης»[109] απαγορεύοντας τις εξαγωγές του βοδινού κρέατος, διότι κανένας δισταγμός δεν επιτρεπόταν όταν η πιο πιθανή εξήγηση της ασθένειας Greutzfeldt είναι η έκθεση στην σπογγώδη εγκεφαλοπάθεια.

Αργότερα, στις δύο επόμενες δίκες επί της ουσίας της υποθέσεως[110], θεώρησε με μεγάλη καθαρότητα, ότι όταν υπάρχουν αβεβαιότητες ως προς την ύπαρξη ή την εμβέλεια των κινδύνων για την υγεία των ανθρώπων, οι αρχές πρέπει να παίρνουν προστατευτικά μέτρα χωρίς να περιμένουν να αποδειχθούν πλήρως η πραγματικότητα και η σοβαρότητα αυτών των κινδύνων. Και προσθέτει ότι η προσέγγιση αυτή ενισχύεται αφενός από το άρθρο 130 Ρ παρ. 1 ΣυνθΕΚ σύμφωνα με το οποίο η προστασία της υγείας των ανθρώπων ανήκει στους στόχους της περιβαλλοντικής πολιτικής της Κοινότητας, και αφ' ετέρου από την παράγραφο 2 του ιδίου άρθρου το

οποίο προβλέπει ότι η πολιτική αυτή η οποία αποβλέπει σ' ένα υψηλό επίπεδο προστασίας βασίζεται ιδίως στις αρχές της προφύλαξης και της προληπτικής δράσης.

Οι αποφάσεις αυτές [111] είναι σημαντικές για το κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος για δύο λόγους [112]: όχι μόνο αναγνωρίζεται σαφέστατα και χωρίς αμφιβολία η άμεση εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης μέσω και ένεκα της οποίας υποχωρεί η αρχή της ελεύθερης διακίνησης των εμπορευμάτων στο εσωτερικό της Κοινότητας, αλλά και τούτο αναγνωρίζεται σ' ένα τομέα -αυτόν της υγείας- ο οποίος δεν προβλέπεται από το άρθρο 130 Ρ της Συνθήκης ΕΚ (ήδη νέο άρθρο 174).

Είναι δύσκολο συνεπώς ν' αμφιβάλλει κανείς ότι η αρχή της προφύλαξης στο κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος καταλαμβάνει θέση πραγματικού κανόνα δικαίου άμεσης εφαρμογής που υποχρεώνει τα κοινοτικά όργανα [113].

Το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου έλαβε υπόψη του τις συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας και σε διάφορες υποθέσεις σχετικά με την περίοδο του κυνηγιού και την προστασία των βιοτόπων των αγρίων ζώων. Έτσι στην απόφαση της 19 Ιανουαρίου 1994 [114] έκρινε ότι, ελλείψει κατάλληλων επιστημονικών και τεχνικών δεδομένων, σε κάθε ειδική περίπτωση τα κράτη έπρεπε να υιοθετήσουν μια και μοναδική ημερομηνία λήξης της κυνηγετικής περιόδου. Στην απόφαση της 2 Αυγούστου 1993 [115] το ΔΕΚ έλαβε υπόψη τις συνθήκες αβεβαιότητας που προήρχοντο από το γεγονός ότι η καταστροφή ενός φυσικού οικοτόπου δεν μεταφράζεται αναγκαστικά από μια άμεση κάμψη των ζωικών πληθυσμών που βρίσκονται εκεί.

Τέλος στην απόφαση της 24 Νοεμβρίου 1993 [116], το ΔΕΚ έκρινε ότι κατά την άσκηση της διακριτικής του εξουσίας, το Συμβούλιο δεν είναι υποχρεωμένο να ακολουθήσει τις συγκεκριμένες επιστημονικές γνώμες. Με άλλα λόγια, ο αβέβαιος χαρακτήρας της θετικής επίπτωσης (στη διατήρηση των αποθεμάτων του λευκού τόνου στον βόρειο ανατολικό ατλαντικό) της απαγόρευσης χρήσης ορισμένων παρασυρόμενων διχτύων (αφρόδυχτα) δεν προσβάλλει ουδόλως τη νομιμότητα του κανονισμού 345/92 [117]. Πρόκειται για σιωπηρή αλλά άμεση εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης [118].

Γ. Η αρχή της «επανόρθωσης των προσβολών του περιβάλλοντος κατά προτεραιότητα στην πηγή τους»

α. Έννοια και περιεχόμενο

Η αρχή της επανόρθωσης κατά προτεραιότητα στην πηγή, η οποία εμφανίσθηκε για πρώτη φορά στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (ΕΕΠ), φαίνεται να συνιστά μια διάσταση της αρχής της πρόληψης. Πράγματι η καλύτερη πρόληψη περιβαλλοντικών

προσβολών πρέπει να λαμβάνει χώρα όσο το δυνατόν «πιο πριν», δηλαδή με παρέμβαση στην ίδια την πηγή ρύπανσης.

Όμως η αρχή της επανόρθωσης κατά προτεραιότητα στην πηγή, δεν ταυτίζεται υποχρεωτικά με την αρχή της πρόληψης[119]. Πράγματι η δεύτερη δεν απαιτεί υποχρεωτικά να υπάρχει παρέμβαση στην πηγή της ρύπανσης (π.χ. η θέσπιση στόχων ποιότητας του περιβάλλοντος χώρου δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά ότι πρέπει να απαγορευθεί η ρύπανση). Αντίθετα, η πρώτη απαιτεί υποχρεωτικά την διόρθωση της φύσης της επιβλαβούς δραστηριότητας (π.χ. πρέπει όχι μόνο να θεσπιστούν στόχοι ποιότητας, αλλά ακόμα και να μειωθεί η ρύπανση επιβάλλοντας στους ρυπαίνοντες νέες κατάλληλες τεχνολογίες).

Με άλλα λόγια η αρχή της επανόρθωσης, «κατά προτεραιότητα» στην πηγή, απαιτεί μεγαλύτερη ποιοτική παρέμβαση των δημόσιων αρχών για την υπεράσπιση του περιβάλλοντος και έπεται[120], λογικά και χρονικά, αλλά και γι' αυτό νομικο-ιεραρχικά, των αρχών της πρόληψης και της προφύλαξης (βλ. την σύνταξη του παλαιού άρθρου 130 παρ. 2 αλλά και του νέου 174 παρ. 2 ΣυνθΕΚ)[121].

Η αρχή αυτή έχει γνωρίσει ιδιαίτερη εφαρμογή στις περιπτώσεις διασυνοριακής ρύπανσης (π.χ. ποταμών), και, κυρίως, μεταφοράς αποβλήτων, δικαιολογώντας τον ουσιαστικό περιορισμό της χάριν της προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας των ανθρώπων[122], με το σκεπτικό ότι είναι προτιμότερο να διατίθενται τα απόβλητα (και άλλες επικίνδυνες ουσίες) όσο το δυνατόν πιο κοντά στον τόπο παραγωγής τους[123],[124].

Τέλος, η αρχή αυτή εμπεριέχει και την «αυτονόητη απαίτηση»[125] της αποκατάστασης της περιβαλλοντικής βλάβης με τη λήψη θετικών μέτρων. Όπως όμως υπογραμμίζεται, η αόριστη διατύπωσή της δύσκολα την καθιστά δεσμευτικό κανόνα δικαίου[126]. Ίσως η διάσταση αυτή της αρχής της επανόρθωσης κατά προτεραιότητα στην πηγή να συναντά, κατά το μέρος της αποκατάστασης, την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» που θα δούμε στη συνέχεια, στο βαθμό που το κόστος της περιβαλλοντικής προσβολής καταλογίζεται στον ίδιο τον παραγωγό της ρύπανσης.

β. Η νομολογία του ΔΕΚ

Οι αποφάσεις του ΔΕΚ σχετικά με την αρχή της επανόρθωσης των προσβολών του περιβάλλοντος κατά προτεραιότητα στην πηγή αφορούν στον τομέα της διαχείρισης των αποβλήτων[127].

Στην απόφαση «απόβλητα Βαλλονίας»[128] το ΔΕΚ τόνισε ότι «η αρχή της αποφυγής βλαβών σε βάρος του περιβάλλοντος, με ενέργειες με τις οποίες επιδιώκεται κατά προτεραιότητα η αντιμετώπιση του σχετικού προβλήματος στη βάση του, αρχή η

οποία θεσπίζεται όσον αφορά την δράση της Κοινότητας στον τομέα του περιβάλλοντος με το άρθρο 130Π παράγραφος 2 της Συνθήκης, συνεπάγεται ότι εναπόκειται σε κάθε περιφέρεια, κοινότητα ή άλλη τοπική οντότητα να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για την αποδοχή, την επεξεργασία και την διάθεση των δικών τους αποβλήτων. Επομένως, τα απόβλητα αυτά πρέπει να διατίθενται σε τόπο όσο το δυνατόν πλησιέστερα προς τον τόπο της παραγωγής τους, ώστε να περιορίζεται κατά το δυνατόν η μεταφορά τους». Μάλιστα προς επικύρωση της επιχειρηματολογίας του, το ΔΕΚ θεωρεί ότι η Κοινοτική αρχή συμπίπτει με τις αρχές της εγγύτητας και της αυτάρκειας που διέπουν το διεθνές δίκαιο διακίνησης των αποβλήτων[129].

Με την απόφαση αυτή το ΔΕΚ αναγνωρίζει ρητά για πρώτη φορά δεσμευτικό περιεχόμενο[130], με άμεση και καθολική ισχύ ως φαίνεται, (και χωρίς να προσφύγει στην γενική αρχή της αναλογικότητας)[131], στην αρχή της επανόρθωσης των προσβολών κατά προτεραιότητα στην πηγή και μάλιστα όχι μόνο, όπως ήδη αναφέρθηκε[132], έναντι των εθνικών αρχών των κρατών-μελών, αλλά και έναντι της βασικής οικονομικής αρχής της Συνθήκης, της ελεύθερης (και ενιαίας) αγοράς[133]. Τούτο επιβεβαιώθηκε αργότερα και με την απόφαση της 10 Μαΐου 1995[134].

Όμως σε μια μεταγενέστερη απόφαση Dusseldorp BV[135] το ΔΕΚ σπείρει την αμφιβολία ως προς τα προηγούμενα νομολογιακά κεκτημένα. Μια ολλανδική ρύθμιση, με βάση τις αρχές της εγγύτητας και της αυτάρκειας, περιόριζε την εξαγωγή για αποτέφρωση επικίνδυνων αποβλήτων (όπως τα φίλτρα λαδιού), εκτός εάν η επεξεργασία τους στην αλλοδαπή ήταν (οι προδιαγραφές) ανώτερης ποιότητας (πιο αυστηρές) απ' ότι στην Ολλανδία. Το ΔΕΚ θεώρησε ότι το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο των αποβλήτων[136] δεν έχει την έννοια ότι οι αρχές της αυτάρκειας και της εγγύτητας εφαρμόζονται επί μεταφοράς αποβλήτων προς αξιοποίηση (και όχι προς διάθεση). Συνεπώς η αρχή της επανόρθωσης των προσβολών του περιβάλλοντος κατά προτεραιότητα στην πηγή με τις δύο προηγούμενες συνιστώσες της, φαίνεται να μην εφαρμόζεται για την παραπάνω ειδική κατηγορία αποβλήτων[137]. Τούτο σημαίνει με άλλα λόγια ότι η προμνησθείσα κοινοτική περιβαλλοντική αρχή παρακάμπτεται και δεν έχει πάντα την άμεση και καθολική δεσμευτική ισχύ που είδαμε προηγουμένως, ούτε είναι υπέρτερος κανόνας δικαίου με τον οποίο πρέπει να συμφωνούν οι κανόνες του παράγωγου δικαίου.

Επίσης δεν φαίνεται να γενικεύεται η εφαρμογή της θεωρίας των «επιτακτικών αναγκών» που εφαρμόσθηκε στις δύο προηγούμενες αποφάσεις, σύμφωνα με την οποία η προστασία του περιβάλλοντος θα μπορούσε να νομιμοποιήσει περιορισμούς στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων[138].

Από την άλλη όμως φαίνεται να δέχεται όπως και στην υπόθεση C-422/92 περιπτώσεις όπου η εγγύτητα και η αυτάρκεια εφαρμόζονται και στα απόβλητα που προορίζονται προς αξιοποίηση[139], η προτεραιότητα της οποίας πρέπει να υποχωρεί ενώπιον της

αρχής της εγγύτητας όταν η μεταφορά των αποβλήτων αυτών συνεπάγεται κινδύνους για το περιβάλλον[140].

Τέλος, στην προαναφερθείσα απόφαση Standley[141], το ΔΕΚ συνδέει την εξεταζόμενη εδώ αρχή (όπως και τις άλλες αρχές) με την αρχή της αναλογικότητας της οποίας εκείνη αποτελεί έκφανση. Κατά την εφαρμογή δε των οδηγιών τα κράτη-μέλη έχουν την δυνατότητα να τηρούν την αρχή της αναλογικότητας υπό τον έλεγχο των δικαστηρίων τους[142].

Δ. Η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει»[143]

α. Οι καταβολές και η εξέλιξη

Η αρχή αυτή πριν αναχθεί σε νομικό κανόνα[144] -αν και μερικοί τον αμφισβητούν ως τέτοιο[145]- ήταν ένας οικονομικός κανόνας ο οποίος βασιζόταν στη θεωρία των «εξωτερικών επιδράσεων ή συμβάντων» (externalities)[146]. Η μικρο-οικονομική αυτή θεωρία στην ευρεία εκδοχή της αναφέρεται τόσο στην παραγωγή όσο και στην κατανάλωση[147]. Πράγματι η παραγωγή ή η κατανάλωση ενός προϊόντος ή υπηρεσίας προκαλεί ορισμένα εξωτερικά (αρνητικά) αποτελέσματα, τα οποία όμως δεν συνυπολογίζονται στην αγοραία τιμή του προϊόντος ή της υπηρεσίας και δεν καταλογίζονται σ' αυτούς που τα προκάλεσαν.

Οι αρνητικές αυτές εξωτερικές συνέπειες είναι συχνές στον τομέα του περιβάλλοντος[148]. Η ρύπανση είναι κλασσική περίπτωση αρνητικού εξωτερικού αποτελέσματος, το κόστος του οποίου δεν συνυπολογίζεται από τον ρυπαίνοντα στην τιμή κόστους του παραχθέντος προϊόντος ή της καταναλωθείσας υπηρεσίας. Πρόκειται λοιπόν για ένα είδος «αδικαιολόγητου πλουτισμού»[149] των οικονομικών παραγόντων, ο οποίος δημιουργεί, με άλλα λόγια, μια απόκλιση ανάμεσα στο ιδιωτικό κόστος και στο κόστος για το κοινωνικό σύνολο. Η διαφορά αυτή, η οποία συνιστά σύμφωνα με την οικονομία της αγοράς το εξωτερικό κόστος, συνεπιφέρει και μια αναποτελεσματικότητα για την οικονομική ευημερία[150], αφού οι ιδιωτικοί οικονομικοί παράγοντες υπερεκτιμούν την καθαρή κοινωνική αξία (κοινωνικό όφελος μείον κοινωνικό κόστος) των αγαθών που παράγουν εξωτερικό κόστος[151].

Η αναποτελεσματικότητα αυτή δικαιολογεί, σύμφωνα με την οικονομία του περιβάλλοντος, την επέμβαση του κράτους υπό την μορφή φόρων[152] που πλήττουν, για παράδειγμα, τις εκπομπές ρυπογόνων ουσιών. Ο φόρος αυτός είναι η τιμή την οποία ο ρυπαίνων οφείλει να πληρώσει για την οικολογική ζημιά ή την καταστροφή των περιβαλλοντικών πόρων, αναγκάζοντας έτσι τον ιδιωτικό παράγοντα να εσωτερικεύσει το εξωτερικό κόστος[153]. Με άλλα λόγια ο φόρος αυτός, το ύψος του οποίου θα πρέπει να ισούται με τη νομισματική αξία του εξωτερικού κόστους[154], «διορθώνει» τις τιμές της αγοράς, ενσωματώνοντας τα κόστη της ρύπανσης (δηλαδή

το οικολογικό κόστος το οποίο σύμφωνα με τους μηχανισμούς της αγοράς θεωρείται όπως αναφέρθηκε εξωτερικό κόστος) και συμβάλλει έτσι στην εφαρμογή της αρχής «ο ρυπαίνων πληρώνει». Ταυτόχρονα, με την περιβαλλοντική φορολογία οι οικονομικοί παράγοντες αναγκάζονται να φροντίζουν προληπτικά το περιβάλλον «καθώς η επιβολή της φορολογίας δεν εξαρτάται από την επέλευση της περιβαλλοντικής βλάβης, αλλά απλώς από την υπέρβαση συγκεκριμένων προδιαγραφών»[\[155\]](#).

Σύμφωνα λοιπόν με την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», στην περιορισμένη της εκδοχή, ο ρυπαίνων υποχρεώνεται να αναλάβει (να εσωτερικεύσει) τα εξωτερικά κόστη που προκάλεσε η ρύπανσή του, δηλαδή να τα υπολογίσει στο κόστος παραγωγής. Η εσωτερίκευση αυτή μπορεί να είναι ολική ή μερική (όπως στο κοινοτικό δίκαιο), και στηρίζεται στη λογική[\[156\]](#) ότι έτσι ο επιχειρηματίας θα «αναγκασθεί», για το οικονομικό του συμφέρον, να μειώσει τα επίπεδα ρύπανσης που προκαλεί η δραστηριότητά του[\[157\]](#) ή θα επιδεικνύει περισσότερη περιβαλλοντική φροντίδα και προσοχή. Έτσι, απ' αυτή την άποψη η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» έχει και ένα αποτρεπτικό αποτέλεσμα[\[158\]](#). Η ρυπαίνουσα παραγωγή καλείται τελικά να αναλάβει[\[159\]](#) απ' ενός τις δαπάνες που αναλογούν στα αναγκαία μέτρα κατά της ρύπανσης (επενδύσεις σε νέες «καθαρές τεχνολογίες», σε νέες μεθόδους παραγωγής κ.λπ.) και απ' ετέρου τις εισφορές οι οποίες αποβλέπουν στο να παρακινούν τον ρυπαίνοντα να παίρνει μόνος με το ελάχιστο κόστος τα αναγκαία μέτρα για τη μείωση των ρυπάνσεων που προκαλεί (λειτουργία παρακίνησης), ή να του επιβάλλουν να φέρει το αναλογούν κόστος συλλογικών μέτρων καθαρισμού (λειτουργία κατανομής). Κατά συνέπεια[\[160\]](#), η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» συνδυάζεται στην πράξη[\[161\]](#), αναγκαστικά, και στο πλαίσιο ενός συλλογικού σχεδιασμού, με την προαναφερθείσα αρχή της πρόληψης, προς την οποία δεν μπορεί να αντιφάσκει, αφού και οι δύο εγγυώνται την συνοχή της περιβαλλοντικής πολιτικής.

Σταδιακά, και παράλληλα με μια λαϊκή εκδοχή της με οιονεί ηθική βάση (όποιος καταστρέφει πληρώνει)[\[162\]](#), η οικονομική αυτή αρχή κατοχυρώθηκε και σε (διεθνή) νομικά κείμενα[\[163\]](#). Έτσι διατυπώνεται για πρώτη φορά, με την περιορισμένη μορφή όμως ενός αμιγώς οικονομικού κανόνα, σε μια Σύσταση του ΟΟΣΑ το 1972[\[164\]](#) και στη συνέχεια το 1992 στην Αρχή 16 της Διακήρυξης του Ρίο[\[165\]](#).

Στο κοινοτικό δίκαιο, πριν ενταχθεί στο κείμενο της Συνθήκης (με την ΕΕΠ)[\[166\]](#), συναντάμε την αρχή αυτή ήδη σε οδηγίες που υιοθετήθηκαν σχετικά με τα απόβλητα[\[167\]](#) και στα πρώτα προγράμματα δράσης για το περιβάλλον. Έτσι, σύμφωνα με το πρώτο πρόγραμμα δράσης (1973-1976), τα έξοδα που προκαλούνται από την πρόληψη και την κατάργηση των οχλήσεων τα φέρουν κανονικά οι ρυπαίνοντες. Εξαιρέσεις από τον κανόνα θα μπορούσαν να γίνουν δεκτές μόνο αν δεν προέκυπταν σημαντικές στρεβλώσεις στις ανταλλαγές και στις διεθνείς επενδύσεις. Στο πέμπτο πρόγραμμα δράσης, ιδίως, καταβάλλεται ιδιαίτερη προσπάθεια για

εφαρμογή στην πράξη της αρχής «ο ρυπαίνων πληρώνει» (νο 7.4 και νο 31)[168]. Σήμερα η αρχή αυτή προβλέπεται στο νέο άρθρο 174 παρ. 2 ΣυνθΕΚ (παλαιό άρθρο 130 παρ. 2) με ουσιώδη μάλιστα ρόλο, αφού σύμφωνα με το άρθρο 175 (παλαιό άρθρο 130 παρ. 2) συνεχίζει να εφαρμόζεται ακόμα κι όταν το Συμβούλιο κάνει χρήση της δυνατότητάς του να παρεκκλίνει προσωρινά από τους κανόνες που εκδίδει υπέρ των κρατών-μελών, για τα οποία τα κοινοτικά μέτρα θα προκαλούσαν δυσανάλογο κόστος. Έτσι, κατά μερικούς, τίθεται επικεφαλής όλου του κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος[169] (δηλαδή, μάλλον, των ειδικών αρχών που προβλέπονται στο άρθρο 130 Ρ παρ. 2 (νέο άρθρο 174), εκτός δηλαδή της αρχής της ενσωμάτωσης).

β. Οι συνέπειες της αρχής για το καθεστώς της ευθύνης

Παράλληλα, εκτός από τις οικονομικές συνέπειες που είδαμε -κυρίως υπό την μορφή της περιβαλλοντικής φορολογίας[170]- ανεδείχθησαν και οι νομικές συνέπειες της αρχής αυτής στο περιβαλλοντικό δίκαιο και ειδικότερα[171] στην περιβαλλοντική αστική ευθύνη και στην συνακόλουθη ασφάλιση έναντι των περιβαλλοντικών ζημιών.

Στον τομέα της αστικής ευθύνης (και συγκεκριμένα της αποζημίωσης) η σημασία της αρχής «ο ρυπαίνων πληρώνει» έγκειται στο ότι επιβεβαιώνει την αιτιώδη σχέση ρυπαίνοντας και περιβαλλοντικής βλάβης αποδίδοντας σ' αυτόν την πρόκληση της βλάβης κατ' αντικειμενική ευθύνη (αμάχητο τεκμήριο υπαιτιότητας), χωρίς δηλαδή να απαιτείται η συνδρομή των υποκειμενικών στοιχείων του ρυπαίνοντας, αρκούμενη στο γεγονός και μόνο της ρύπανσης[172], υλοποιώντας έτσι την αρχή της «εσωτερίκευσης της εξωτερικής δράσης»[173].

Στο κοινοτικό επίπεδο, η Επιτροπή εξέδωσε στις 9 Φεβρουαρίου 2000[174] την Λευκή Βίβλο για την περιβαλλοντική ευθύνη[175], όπου προτείνει την θέσπιση οδηγίας-πλαίσου, η οποία θα ορίζει αφ' ενός την αντικειμενική ευθύνη -με προβλεπόμενους λόγους απαλλαγής από την ευθύνη για τις ζημιές που προκαλούνται από επικίνδυνες δραστηριότητες οι οποίες διέπονται από το κοινοτικό δίκαιο, και η οποία θα καλύπτει τόσο τις παραδοσιακές όσο και τις περιβαλλοντικές ζημιές-, και αφ' ετέρου την υποκειμενική ευθύνη για τις ζημιές στην βιοποικιλότητα (πλην των ζημιών στις περιοχές του Natura 2000) που προκαλούνται από μη επικίνδυνες δραστηριότητες.

Από την άλλη πλευρά, η επίτευξη των στόχων της περιβαλλοντικής αστικής ευθύνης εξαρτάται και από την ασφάλιση των επιχειρήσεων από το ενδεχόμενο πρόκλησης ζημιάς στο περιβάλλον, ιδίως όταν αυτές ασκούν δραστηριότητες που από τη φύση τους είναι περισσότερο επικίνδυνες από άλλες. Συνήθως δεν είναι ο αυτουργός της ρύπανσης που αναλαμβάνει το κόστος των συνεπειών αυτής (εσωτερίκευση), αλλά, στα πλαίσια μιας «αμοιβαίας ανάληψης των συνεπειών» (mutualisation)[176], η κοινότητα στην οποία μάλιστα πολλές φορές αυτός δεν ανήκει[177].

Η ασφάλιση και η προσφυγή στα διάφορα «ταμεία εγγυήσεων» (ή «συμψηφισμού»), τα οποία πολλαπλασιάστηκαν τα τελευταία χρόνια, αποτελούν μια ενδιαμέση λύση ανάμεσα στην ακραία εξατομίκευση και στην πλήρη συλλογικοποίηση της επανόρθωσης[178].

Όμως αυτή η «ασφαλειοποίηση» της περιβαλλοντικής βλάβης μπορεί να οδηγήσει στην απαξίωση (αποθητικοποίηση και αποπροσωποποίηση) της υπαιτιότητας υπέρ ενός αντικειμενικού και συλλογικού μηχανισμού αποκατάστασης της ζημίας.

Γι' αυτό υποστηρίζεται ότι θα πρέπει να γίνεται ένας συνδυασμός υποκειμενικής και αντικειμενικής αστικής ευθύνης στα πλαίσια μιας διαλεκτικής αντίληψης του χώρου[179].

γ. Η νομολογία του ΔΕΚ

Ένεκα ίσως των ερμηνευτικών δυσκολιών της αρχής το ΔΕΚ δεν την αντιμετώπισε ευθέως παρά μόνο στην απόφαση Standley, αλλά και πάλι όχι σ' όλες της τις διαστάσεις.

Στην υπόθεση Inter-Huilles[180], το ΔΕΚ καταδίκασε την γαλλική απαγόρευση εξαγωγής χρησιμοποιημένων ορυκτελαίων εκτός Γαλλίας ως αντίθετη προς το άρθρο 30 (νέο άρθρο 28) της Συνθήκης. Το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου απέρριψε το οικονομικό επιχείρημα των γαλλικών αρχών. αιτιολογώντας ότι η κοινοτική οδηγία (75/439) τους παρείχε την δυνατότητα, χωρίς να εμποδιστούν οι εξαγωγές, να χορηγήσουν αποζημιώσεις στους οικονομικούς συντελεστές, οι οποίες θα χρηματοδοτούνταν σύμφωνα με την αρχή ο ρυπαίνων πληρώνει.

Επίσης στην απόφαση της 17ης Μαρτίου 1993[181] το ΔΕΚ αναφέρει απλώς ότι η οδηγία 91/156/ΕΟΚ, σχετικά με την διαχείριση των απορριμμάτων, στοχεύει στην υλοποίηση και εφαρμογή της αρχής χωρίς περαιτέρω εξέταση.

Τέλος η απόφαση Standley[182] αποσαφηνίζει εν μέρει την έννοια της αρχής και επιβεβαιώνει την ισχύ της έναντι των υποχρεώσεων των κρατών-μελών που απορρέουν από το παράγωγο δίκαιο, χωρίς όμως να ανάγει ρητά την αρχή σε ανώτερο κοινοτικό κανόνα.

Στην υπόθεση αυτή το High Court of Justice έθετε θέμα ερμηνείας της οδηγίας 91/676/ΕΟΚ, σχετικά με την προστασία των υδάτων από τα νιτρικά ιόντα γεωργικής προέλευσης, και συγκεκριμένα εάν η οδηγία αυτή παραβίαζε την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», υποχρεώνοντας τους κατόχους γεωργικών εκμεταλλεύσεων να φέρουν το κόστος της μείωσης της συγκέντρωσης των νιτρικών ιόντων στις ευπρόσβλητες περιοχές πάνω από το όριο των 50 mg/l, ενώ αυτός ο τύπος της ρύπανσης δεν

προέρχεται αποκλειστικά από τις γεωργικές πρακτικές. Με άλλα λόγια οι τελευταίες είναι απλώς μια από τις πολλές αιτίες και πηγές ρύπανσης των υδάτων. Συνεπώς εφ' όσον δεν επιβαρύνονται όλοι οι υπαίτιοι για την συγκεκριμένη ρύπανση και αναλογικά προς τον βαθμό συμμετοχής τους σε αυτήν παραβιάζεται η αρχή ο ρυπαίνων πληρώνει σε συνδυασμό προς την αρχή της αναλογικότητας.

Το ΔΕΚ θεώρησε ότι δεν υπήρχε παραβίαση στο βαθμό που η επίδικη οδηγία «δεν έχει ως αποτέλεσμα ότι οι κάτοχοι γεωργικών εκμεταλλεύσεων πρέπει να φέρουν τις επιβαρύνσεις που συνεπάγεται η εξάλειψη μιας ρύπανσης στην οποία δεν συνέβαλαν». «Στα κράτη-μέλη εναπόκειται να λαμβάνουν υπόψη, κατά την εφαρμογή της οδηγίας, τις άλλες αιτίες της ρύπανσης και ενόψει των περιστάσεων να μην επιρρίπτουν στους κατόχους γεωργικών εκμεταλλεύσεων μη αναγκαία για την εξάλειψή τους βάρη. Υπό το πρίσμα αυτό η αρχή ότι ο ρυπαίνων πληρώνει[183] αποτελεί έκφανση της αρχής της αναλογικότητας...».

Από την απόφαση προκύπτει, πρώτον, ότι η αρχή ο ρυπαίνων πληρώνει (αλλά και οι άλλες αρχές) επηρεάζει την ερμηνεία που πρέπει να δώσουν οι εθνικές αρχές σε μια διάταξη του παράγωγου δικαίου και κατ' ακολουθία την πρακτική τους[184], και, δεύτερον, ότι η αρχή αυτή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αρχή της αναλογικότητας[185] η οποία φαίνεται να συνιστά το (μόνο;) κριτήριο εφαρμογής της πρώτης. Δεν παύει όμως το έργο των εθνικών (διοικητικών και δικαστικών) αρχών να είναι εξαιρετικά δύσκολο αφού το ΔΕΚ δεν έχει επαρκώς μέχρι σήμερα ερμηνεύσει την αρχή αυτή ενώ ούτε και ο κοινοτικός νομοθέτης έχει θέσει τις κατάλληλες περιβαλλοντικές προδιαγραφές και τα κατάλληλα εξειδικευτικά μέτρα και κριτήρια για την νομική υλοποίησή της.

δ. Κριτική αποτίμηση

Πράγματι, η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» προϋποθέτει, για τη νομική υλοποίησή της, τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων και κανόνων που θα εξειδικεύουν τις υποχρεώσεις του ρυπαίνοντος, αλλά και την θέσπιση οικονομικών μηχανισμών και περιβαλλοντικών προδιαγραφών που θα καθιστούν εφικτή την πρακτική εφαρμογή των κανόνων, πράγμα που δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η εφαρμογή της αρχής.

Γενικότερα, γίνεται δεκτό[186] ότι η αρχή αυτή δεν στερείται εννοιολογικής ασάφειας και ως προς το ακριβές οικονομικό περιεχόμενό της, και, σε νομικό επίπεδο, ως προς το υποκείμενο (ποιός ρυπαίνει), ως προς το αντικείμενο (και το πόσο) της αποκατάστασης, και, τέλος, ως προς τη νομιμότητα της ρύπανσης.

Με άλλα λόγια, η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» «απαιτεί μια νομική μετάφραση»[187] και από αυτή την άποψη πολλοί[188] αμφισβητούν τη δυνατότητα εξαγωγής από την

αρχή αυτή σταθερών και σαφών συνεπειών στον τομέα ειδικότερα της αστικής ευθύνης[189] που προαναφέραμε.

Ιδίως όμως φαίνεται ότι η αρχή αυτή εγγράφεται στην κυρίαρχη τάση της «αγοραιοποίησης» του περιβάλλοντος υποβαθμίζοντας την οικολογική διάσταση της ρύπανσης[190], αφού η τελευταία κατ' αρχήν επιτρέπεται αρκεί να εσωτερικευθεί το κόστος ή να ασφαλισθούν οι κίνδυνοι. Σύμφωνα μάλιστα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή η αποτελεσματικότητα της περιβαλλοντικής προστασίας θα αυξανόταν μέσω της αξιοποίησης των μηχανισμών της αγοράς και του ανταγωνισμού, και δεν υφίσταται συνεπώς θέμα βασικής σύγκρουσης ανάμεσα στην πολιτική περιβάλλοντος και την πολιτική ανταγωνισμού[191].

Έτσι η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» φαίνεται να οδηγεί σ' ένα αληθινό «δικαίωμα ρύπανσης», αφού όποιος πληρώνει μπορεί να ρυπαίνει, αν και κατά μερικούς η κριτική αυτή δεν ευσταθεί, αφού στο νομικό επίπεδο η αρχή αυτή περιλαμβάνει (και συνδυάζεται με), όπως ήδη αναφέρθηκε, την προληπτική διάσταση. Επίσης η ρύπανση μπορεί να «πωληθεί» ως εμπορεύσιμο πλέον είδος και ένας επιχειρηματίας «ν' αγοράσει» το δικαίωμα να ρυπάνει το περιβάλλον[192].

Γενικότερα, αυτές οι πολιτικές -τεχνικές της άμεσης εσωτερίκευσης του εξωτερικού κόστους μέσω του μηχανισμού της αγοράς-[193] οι οποίες εγγράφονται στο κυρίαρχο ρεύμα του περιβαλλοντισμού και της οικολογίας της αγοράς, δεν μπορούν να είναι λυσιτελείς, κυρίως ένεκα των συμβιβασμών που απαιτεί η αγορά «όπου το σημείο ισορροπίας εξακολουθεί να καθορίζεται με βάση την κυρίαρχη αναπτυξιακή αντίληψη»[194]. Κυρίως όμως οι προσεγγίσεις αυτές είναι τελείως άσχετες με την πραγματικότητα, αφού αγνοούν ότι η οικονομία δεν αποτελεί παρά ένα υποσύστημα ενός γενικότερου συστήματος συντιθέμενο από αλληλεπιδρώντα στοιχεία[195]. Έτσι δεν μπορούν να έχουν επίδραση σε σοβαρότερα οικολογικά προβλήματα (π.χ. φαινόμενο του θερμοκηπίου, εντατική γεωργία, απερίμωση κ.ά.), τα οποία συνδέονται με το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς.

Ε. Η αρχή της ενσωμάτωσης

α. Έννοια και Περιεχόμενο

Πρόκειται για κεντρική έννοια και θεμελιώδη γενική αρχή της κοινοτικής προστασίας του περιβάλλοντος. Σύμφωνα με την αρχή αυτή οι ανάγκες της προστασίας του περιβάλλοντος πρέπει να εντάσσονται στην υλοποίηση των άλλων κοινοτικών πολιτικών. Με άλλα λόγια πρόκειται για τη δυνατότητα της πολιτικής περιβάλλοντος να διεισδύει στις άλλες πολιτικές και να εξουδετερώνει τα αρνητικά αποτελέσματά τους στα οικοσυστήματα και στους ανθρώπους. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι πολιτικές γίνονται πιο συνεκτικές, πιο ολιστικές και πιο περιβαλλοντικές[196].

Η αρχή αυτή εμφανίσθηκε για πρώτη φορά [\[197\]](#) στο πρώτο πρόγραμμα δράσης της Κοινότητας για το περιβάλλον, και μετά στην ΕΕΠ (άρθρο 130Π, παρ. 2 in fine ΣυνθΕΚ) ως μια επιπλέον ασφαλιστική δικλείδα [\[198\]](#) για την εφαρμογή του πρωτοεϊσακτου τομέα του περιβάλλοντος στο δικαιοϊκό σύστημα της Συνθήκης. Με την Συνθήκη του Μάαστριχτ η αρχή αυτή αναδιατυπώνεται καθαρότερα και συγκεκριμένα πλέον (άρθρο 130 Ρ ΣυνθΕΚ), η δε Συνθήκη του Αμστερνταμ την ανυψώνει σε γενική και θεμελιώδη δεσμευτική περιβαλλοντική κοινοτική αρχή, αφού από το άρθρο 130 Ρ ΣυνθΕΚ μεταφέρεται στο πρώτο μέρος της Συνθήκης (άρθρο 6 ΕΣ) και ορίζεται ως εξής: «οι απαιτήσεις της περιβαλλοντικής προστασίας πρέπει να ενταχθούν στον καθορισμό και την εφαρμογή των κοινοτικών πολιτικών και δράσεων.... ιδίως προκειμένου να προωθηθεί η αειφόρος ανάπτυξη». Η τελευταία πράγματι θα ανετρέπετο εάν η εκπόνηση και η υλοποίηση των άλλων κοινοτικών πολιτικών λειτουργούσαν χωρίς τις περιβαλλοντικές παραμέτρους. Έτσι η (νομική) αρχή της ενσωμάτωσης και ο (πολιτικός) στόχος της αειφορίας (βιώσιμης ανάπτυξης) αλληλοσυνδέονται και συνιστούν τους δύο βασικούς άξονες της κοινοτικής περιβαλλοντικής προστασίας. Την ίδια ιδέα βρίσκουμε και στη Διακήρυξη του Ρίο (Αρχή 4), σύμφωνα με την οποία η προστασία του περιβάλλοντος πρέπει να ενσωματώνεται στην διαδικασία ανάπτυξης και να μην θεωρείται αποκομμένη.

Η επίτευξη της ενσωμάτωσης (και κατ' ακολουθία της βιώσιμης ανάπτυξης) εξαρτάται από το περιεχόμενό της, δηλαδή από την ερμηνεία της. Η θέση της, από άποψη νομοτεχνική, στην αρχή της Συνθήκης ως γενικής και θεμελιώδους διαδικαστικής αρχής, οδηγεί σε μια ευρεία ερμηνεία του περιεχομένου της (δηλαδή των «απαιτήσεων της περιβαλλοντικής προστασίας»). Πράγματι [\[199\]](#) η αρχή αυτή πρέπει να περιλαμβάνει τόσο τους στόχους που απαριθμούνται στο (νέο) άρθρο 174 παρ. 1 όσο και τις υπόλοιπες *stricto sensu* νομικές περιβαλλοντικές αρχές της παρ. 2 του ιδίου άρθρου που αφορούν στο περιεχόμενο του κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος, όπως επίσης, κατά την γνώμη μας, και την αρχή της πληροφόρησης και συμμετοχής των πολιτών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μέσω της αρχής της ενσωμάτωσης, οι υπόλοιπες *stricto sensu* περιβαλλοντικές αρχές συνδέουν το δίκαιο του περιβάλλοντος με την κοινωνία.

Συνεπώς, με την αρχή της ενσωμάτωσης, το περιβάλλον ανάγεται σε ιδιαίτερο (ύψιστο;) έννομο αγαθό στη κοινοτική έννομη τάξη το οποίο θα πρέπει να προστατεύουν ειδικά τα κοινοτικά όργανα όταν σχεδιάζουν και υλοποιούν τις άλλες κοινοτικές πολιτικές. Στη διαδικασία αυτή, σύμφωνα με την παραπάνω ευρεία ερμηνεία της αρχής, υπάρχει γενική υποχρέωση των κοινοτικών οργάνων να προβαίνουν σε μια ενσωματωμένη και ισόρροπη εκτίμηση όλων των περιβαλλοντικών παραμέτρων [\[200\]](#). Προς την ερμηνεία αυτή συνάδει και η Δήλωση υπ' αριθμ. 12 που υιοθέτησε η Διακυβερνητική Διάσκεψη του Αμστερνταμ, σύμφωνα με την οποία όταν η Επιτροπή καταθέτει νομοθετικές προτάσεις σε άλλους τομείς - π.χ. γεωργία, ενέργειες, μεταφορές - πρέπει να τις συνοδεύει με πλήρη μελέτη για την εκτίμηση

των περιβαλλοντικών επιπτώσεών τους. Μόνο έτσι μπορεί να διαπιστωθεί εάν και σε ποιό βαθμό η άσκηση των άλλων κοινοτικών πολιτικών έχει επιπτώσεις στο περιβάλλον και πώς αυτές μπορούν να εξουδετερωθούν ή να ελαχιστοποιηθούν.

Έτσι η ενσωμάτωση αποτελεί το όριο της «αναπτυξιακής δράσης» γενικά της Κοινότητας[201] αλλά όμως, σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς[202], δεν αποσκοπεί απαραίτητως στην «προαγωγή» και «βελτίωση» της ποιότητας του περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια μόνο υπό την αρνητική της εκδοχή, και μάλιστα κατά τρόπο απόλυτο, η ενσωμάτωση υιοθετείται και κατοχυρώνεται στο κοινοτικό περιβαλλοντικό δίκαιο, ως «απαράβατο εμπόδιο», ή ως «χαλινός»[203] στην άσκηση των άλλων Κοινοτικών δραστηριοτήτων. Έστω πάντως και υπ' αυτήν την εκδοχή, το «όριο στην αναπτυξιακή δράση» που θέτει η αρχή αυτή δεν μπορεί να αναιρείται ή να κυμαίνεται κάθε φορά από την αρχή της αναλογικότητας η οποία ως αποσκοπούσα, όπως ήδη σημειώσαμε[204], στην προστασία της οικονομικής ελευθερίας και ανάπτυξης θέτει όρια στην «περιβαλλοντική δράση». Τέλος η διάσταση αυτή δεν αφαιρεί, σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς[205], τον χαρακτήρα του άμεσου αποτελέσματος από την αρχή της ενσωμάτωσης. Τα Κοινοτικά όργανα, τα κράτη-μέλη και κάθε υποκείμενο δικαίου μπορούν να επικαλεσθούν την αρχή αυτή, δηλαδή την παράλειψη τήρησης της υποχρέωσης ενσωμάτωσης των περιβαλλοντικών θεωρήσεων για να ακυρώσουν μια κοινοτική πράξη, η οποία εντάσσεται στα πλαίσια μιας άλλης κοινοτικής πολιτικής[206]. Η δυνατότητα αυτή ενισχύεται πλέον με τη νέα θέση και διατύπωση της αρχής (... «πρέπει να ενταχθούν...») που αφαιρεί από τα κοινοτικά όργανα σημαντικό μέρος της διακριτικής τους εξουσίας ως προς τον σχεδιασμό της περιβαλλοντικής πολιτικής και της υποχρέωσής τους πλέον να εξισορροπήσουν τους περιβαλλοντικούς στόχους με άλλους κοινοτικούς στόχους.

β. Οι εσωτερικοί ενσωματωτικοί μηχανισμοί

Η παραπάνω έννοια της αρχής της ενσωμάτωσης προϋποθέτει την εγκαθίδρυση μηχανισμών που θα μπορούν να ενσωματώνουν στην λήψη των αποφάσεων τις περιβαλλοντικές θεωρήσεις. Πράγματι, στο πλαίσιο της νομοθετικής πρωτοβουλίας η Επιτροπή υιοθέτησε το 1993[207] εσωτερικούς μηχανισμούς για τον σκοπό αυτό.

Έτσι κάθε δραστηριότητα της Επιτροπής, σε οποιοδήποτε τομέα, θα πρέπει να εξετάζεται υπό το πρίσμα της περιβαλλοντικής της επίπτωσης. Σε περίπτωση που αυτή είναι σημαντική, μια στρατηγική εκτίμηση πρέπει να πραγματοποιείται. Οι αιτιολογικές σκέψεις των νομοθετικών προτάσεων θα πρέπει να περιλαμβάνουν περιγραφή και δικαιολόγηση των διαστάσεων που αφορούν στο περιβάλλον. Όσες απ' αυτές μπορεί να έχουν σημαντικές συνέπειες για το περιβάλλον πρέπει να επισημαίνονται με πράσινο αστέρι. Η υλοποίηση της αρχής της ενσωμάτωσης πρέπει να αξιολογείται με μια ετήσια έκθεση. Οι Γενικές Διευθύνσεις της Επιτροπής καλούνται να παίξουν σημαντικό ρόλο με ανάθεση εσωτερικών περιβαλλοντικών

αρμοδιοτήτων. Έτσι δημιουργούνται από ανώτατους υπαλλήλους ανταποκριτές επιφορτισμένοι με την ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής διάστασης και περιβαλλοντικό δίκτυο από γενικούς διευθυντές, στο οποίο προεδρεύει ο γενικός διευθυντής περιβάλλοντος, ο ρόλος του οποίου συνίσταται στον συντονισμό των αντίστοιχων πολιτικών τους. Τέλος, εποπτικό και συντονιστικό ρόλο στην υλοποίηση του πέμπτου προγράμματος δράσης και της αρχής της ενσωμάτωσης καλείται να παίξει, στο εσωτερικό της Γενικής Διεύθυνσης Περιβάλλοντος, μια ειδική μονάδα η οποία υπάγεται κατ' ευθείαν στον γενικό διευθυντή.

Πρέπει να σημειωθεί ότι σε ανακοίνωση[208] της *Ritt Bjerregaard* (πρώην) Επιτρόπου Περιβάλλοντος σχετικά με την αξιολόγηση των μέτρων αυτών παρατηρείται ότι δεν υπήρξε συνολική επιτυχία ενσωματωτικής της διαδικασίας, η οποία δεν θεωρήθηκε ως απόλυτη προτεραιότητα από τις διάφορες υπηρεσίες της Επιτροπής[209].

γ. Η νομολογία του ΔΕΚ

Είναι αλήθεια ότι μετά την Συνθήκη του Αμστερνταμ και την νέα αναβαθμισμένη (θεμελιώδη) θέση της αρχής της ενσωμάτωσης στο κοινοτικό νομικό σύστημα όπου αυτή καθίσταται σαφώς πλήρης κανόνας δικαίου[210], η δικαστική αντιμετώπιση της αναμένεται διαφορετική απ' ότι μέχρι σήμερα[211], τόσο ως προς την έννοιά της όσο και ως προς το εύρος της δεσμευτικότητάς της.

Μια έμμεση αναγνώριση της αρχής της ενσωμάτωσης από το ΔΕΚ έχουμε στην απόφαση *Pinaud*[212], όπου γίνεται δεκτό ότι η ελεύθερη παροχή υπηρεσιών στον τομέα των οδικών μεταφορών μπορεί να επιτευχθεί μόνο «στο πλαίσιο μιας κοινής πολιτικής μεταφορών που θα λαμβάνει υπόψη τα προβλήματα οικονομικής, κοινωνικής και οικολογικής φύσεως και θα εξασφαλίζει ίσους όρους ανταγωνισμού»[213].

Τέλος, ως προς την νομική δεσμευτικότητα της αρχής, το ΔΕΚ σε δύο αποφάσεις[214] απέρριψε ως απαράδεκτη την προσφυγή ακυρώσεως εναντίον αποφάσεων της Επιτροπής για χρηματοδοτήσεις έργων όπου, σύμφωνα με τους προσφεύγοντες, παρεβιάζετο η αρχή της ενσωμάτωσης.

ΣΤ. Η αρχή της πληροφόρησης και συμμετοχής των πολιτών

α. Νομική φύση

Το περιβάλλον είναι το κατ' εξοχήν πεδίο έκφρασης και άσκησης της συμμετοχικής και άμεσης δημοκρατίας[215] συνδεδεμένης κατ' αρχήν με μια «τοπικότητα», αφού οι περιβαλλοντικές υποθέσεις είναι και τοπικές[216].

Από την άλλη, ο περιβαλλοντικός έλεγχος σήμερα εκ μέρους των πολιτών, στο

πλαίσιο μιας δημόσιας συζήτησης για τεχνοκρατικά θέματα και η συμμετοχή τους στη διαδικασία λήψης των σχετικών αποφάσεων, συνιστά την αναγκαία «αντί- εξουσία» στην τεχνοκρατική «οικο-εξουσία» των δημόσιων και ιδιωτικών εμπειρογνομόνων[217], στην κανονιστική και γραφειοκρατική εξουσία του κράτους αλλά και στην αυτορρύθμιση της αγοράς.

Η προστασία του περιβάλλοντος, σύμφωνα με το πέμπτο πρόγραμμα δράσης της Κοινότητας, δεν είναι μόνο υπόθεση και υποχρέωση της Κοινότητας, των κρατών-μελών και των επιχειρήσεων, αλλά και υπόθεση και υποχρέωση των πολιτών[218] στα πλαίσια της «μοιρασμένης ευθύνης», η οποία συνεπάγεται την συνεργασία όλων των παραπάνω παραγόντων. Πρόκειται πράγματι, σύμφωνα με τις ιδέες των *Jonas* και *Ricoeur*, για την «ευθύνη-συμμετοχή» η οποία μετατρέπει τον καθένα σε υπερασπιστή του περιβάλλοντος και των μελλοντικών γενεών[219] στα πλαίσια μιας νέας σχολής της δημοκρατίας[220]. Χωρίς αυτή τη νέα ευθύνη δεν έχουν νόημα οι περιβαλλοντικές αρχές που αναλύσαμε προηγούμενα.

Το διακύβευμα που θέτει αυτή η προστασία σε σχέση με άλλα προστατευόμενα αγαθά (κυρίως οικονομικά) οδήγησε στη δημιουργία ενός κινήματος πολιτών το οποίο σιγά-σιγά διεκδίκησε, πέρα από την απλή και περιστασιακή έκφρασή τους μέσω της ψήφου, την άμεση συμμετοχή τους, υποκαθιστώντας τους εκλεγμένους εκπροσώπους των είτε στη Διοίκηση είτε στον έλεγχο[221]. Η συμμετοχική αυτή δημοκρατία στον τομέα του περιβάλλοντος προϋποθέτει, για την πρακτική της εφαρμογή, την περιβαλλοντική πληροφόρηση και ενημέρωση των πολιτών, όπως επίσης και τη συμμετοχή και τη διαβούλευση (ως ειδική μορφή συμμετοχής[222]) και την προσφυγή στη δικαιοσύνη.

Τα αντίστοιχα δικαιώματα των πολιτών και των ενώσεών τους (πληροφόρησης, συμμετοχής-διαβούλευσης, πρόσβασης στην δικαιοσύνη) τα οποία πηγάζουν από το θεμελιώδες δικαίωμα στη προστασία του περιβάλλοντος, υποστηρίζεται, σε μια διαλεκτική μετατόπιση της φύσεως των δικαιωμάτων αυτών[223], ότι θα έπρεπε να εκληφθούν ως (συλλογικά) δικονομικά δικαιώματα που θα επιτρέπουν στους πολίτες να συμμετέχουν στη διαχείριση του περιβάλλοντος και στην επεξεργασία μιας νομοθεσίας πραγματικά προστατευτικής του χώρου[224]. Ταυτόχρονα, ο βαθμός αναγνώρισης και κατοχύρωσης αυτών των δικαιωμάτων από το δίκαιο περιβάλλοντος είναι ένα κριτήριο αποτελεσματικότητάς του και νομιμοποίησής του[225].

Ειδικότερα δε[226], το δικαίωμα στην προστασία του περιβάλλοντος δεν θα μπορούσε να κατοχυρωθεί χωρίς μια καλύτερη και αποτελεσματικότερη διάδοση της πληροφορίας, πραγματική συμμετοχή των ενδιαφερομένων και αποτελεσματική δικαστική προστασία.

Τέλος, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η εμφάνιση αυτών των τριών κατηγοριών δικονομικών δικαιωμάτων συμβαδίζει με την υλοποίηση των υπολοίπων αρχών που

εξετάσαμε μέχρι τώρα (ιδίως της πρόληψης, της προφύλαξης και «ο ρυπαίνων πληρώνει»)[227], οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην διεύρυνση και εμπάθυνση των παραπάνω δικονομικών δικαιωμάτων αλλά και στην αποσαφήνιση του θεμελιώδους δικαιώματος στην προστασία του περιβάλλοντος.

β. Η θέσπιση της αρχής

Η Αρχή 10 της Διακήρυξης του Ρίο προβλέπει το δικαίωμα στην πληροφόρηση και στην συμμετοχή όλων των ενδιαφερομένων πολιτών για την καλύτερη προστασία του περιβάλλοντος. Ειδικότερα υπογραμμίζει ότι κάθε άτομο πρέπει να έχει τη δυνατότητα συμμετοχής στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων και ότι τα κράτη πρέπει να ενθαρρύνουν και διευκολύνουν την συμμετοχή του κοινού θέτοντας στη διάθεσή του τις πληροφορίες.

Για την υλοποίηση της παραπάνω Αρχής 10 υιοθετήθηκε από 33 χώρες (ανάμεσα στις οποίες η Ελλάδα) και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα η σημαντική διεθνής Σύμβαση του Ααρχους (23-25 Ιουνίου 1998) για την πρόσβαση στις πληροφορίες, τη λαϊκή συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα, υπό την αιγίδα της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη των Ηνωμένων Εθνών. Η Σύμβαση αυτή επιδιώκει να θεσπίσει ελάχιστα διαδικαστικά standards στις χώρες της Ευρώπης, της Κεντρικής Ασίας και της Βόρειας Αμερικής σχετικά με το δικαίωμα πρόσβασης στις πληροφορίες, συμμετοχής στις αποφάσεις, και πρόσβασης στην δικαιοσύνη[228]. Έτσι στα άρθρα 5 και 6 προβλέπεται ότι οι δημόσιες υπηρεσίες θα πρέπει να τηρούν αρχεία για την περιβαλλοντική κατάσταση με διαρκή δημόσια ενημέρωση, και να δημοσιοποιούν άμεσα, χωρίς προηγούμενη αίτηση των ενδιαφερομένων, κάθε πληροφορία σχετική με επικείμενη απειλή για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον. Παράλληλα αναγνωρίζεται για πρώτη φορά ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων που έχουν ως σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος και τα κράτη υποχρεώνονται να ενισχύουν τις δραστηριότητές τους. Επίσης προβλέπονται συγκεκριμένες διαδικαστικές αρχές για τη συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των περιβαλλοντικών αποφάσεων, τα δε αποτελέσματα των συμμετοχικών αυτών διαδικασιών πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν από τις αρχές.

Τέλος, η αναζήτηση μιας συμμετοχής και πληροφόρησης του κοινού επιχειρείται και στο άρθρο 23 παρ. 2 του πρωτοκόλλου για την βιοασφάλεια που προαναφέραμε[229].

γ. Έννοια και περιεχόμενο

Το δικαίωμα στην πληροφόρηση[230] προβλέπεται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 10) συνδεδεμένο με το δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης. Η ελευθερία αυτή περιλαμβάνει και την ελευθερία λήψης και κοινοποίησης πληροφοριών. Επίσης στη Σύσταση (77) 31 της. 28 Σεπτεμβρίου 1977, οι πολίτες

έχουν δικαίωμα πρόσβασης σε πληροφοριακά στοιχεία πριν εκδοθεί μια διοικητική πράξη. Τέλος η Σύσταση (81)19 της 25 Νοεμβρίου 1981 της Επιτροπής των υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης κατοχυρώνει το δικαίωμα για κάθε πρόσωπο να λαμβάνει, όταν το ζητήσει, πληροφορίες που κατέχουν οι δημόσιες αρχές θεωρώντας ότι η πληροφόρηση του κοινού είναι απαραίτητο στοιχείο σε μια δημοκρατική κοινωνία και μπορεί να ενισχύσει την εμπιστοσύνη του κοινού στη Διοίκηση[231]. Η απαίτηση αυτή βρίσκει ιδιαίτερη εφαρμογή στον τομέα του περιβάλλοντος όπου σε μια διαλεκτική αντίληψη της δημοκρατίας εκδηλώνεται με δύο όψεις: πληροφόρηση του κοινού αλλά και πληροφόρηση από το κοινό.

Σε καθαρά κοινοτικό επίπεδο το δικαίωμα αυτό προβλέπεται από την οδηγία 90/313 του Συμβουλίου της 7 Ιουνίου 1990[232], η οποία αφορά στην ελευθερία πρόσβασης στην πληροφόρηση στον τομέα του περιβάλλοντος. Είναι σημαντικό να υπογραμμισθεί ότι κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο έχει, σύμφωνα με την οδηγία, το δικαίωμα πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφόρηση χωρίς να είναι αναγκαίο να αποδεικνύει ένα έννομο συμφέρον[233]. Καθιερώνεται συνεπώς, όπως γράφτηκε[234], ένα «λαϊκό δικαίωμα» στην περιβαλλοντική πληροφόρηση το οποίο δεν συνδέεται ούτε με την γεωγραφική εγγύτητα του αιτούντος προς το περιβάλλον για το οποίο ζητείται η σχετική πληροφορία, ούτε η απόδειξη καταστατικής επιδίωξης για την περίπτωση των νομικών προσώπων. Παρ' όλ' αυτά το διευρυμένο αυτό δικαίωμα στην περιβαλλοντική πληροφόρηση θα έπρεπε να συνοδεύεται λογικά και με την διευρυμένη δυνατότητα άσκησης προσφυγής εναντίον διοικητικών πράξεων που προσβάλλουν το περιβάλλον και σχετίζονται με τις παραπάνω πληροφορίες. Τούτο όμως, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, δεν ισχύει ένεκα της αναγκαιότητας ύπαρξης εννόμου συμφέροντος για κάτι τέτοιο, με αποτέλεσμα την ανεπαρκή και μη ολοκληρωμένη προστασία του περιβάλλοντος[235]. Η άρνηση κοινοποίησης των πληροφοριών στην οποία μπορεί να γίνει προσφυγή πρέπει να δίδεται το αργότερο εντός δυο μηνών και να είναι αιτιολογημένη ειδικά, σύμφωνα με τους απαριθμούμενους λόγους του άρθρου 3 παρ. 2 της οδηγίας.

Το δικαίωμα συμμετοχής των πολιτών στην προστασία του περιβάλλοντος συνδέεται με την ιδιαιτερότητα του εννόμου αυτού αγαθού[236]. Πράγματι[237] στις αποφάσεις που λαμβάνονται σχετικά με τα πράγματα τα οποία όλος ο κόσμος έχει δικαίωμα να απολαμβάνει (*res communes* και *res nullius*), είναι λογικό ο καθένας να μπορεί να συμμετέχει σ' αυτές ενεργά. Αυτό προϋποθέτει την εγκαθίδρυση διαδικασιών που να επιτρέπουν σε κάθε πολίτη να συμμετέχει στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων ενισχύοντας έτσι το πρότυπο της συμμετοχικής και άμεσης δημοκρατίας.

Η συμμετοχή αυτή περιλαμβάνει[238] γενικότερα την αναγνώριση των ενώσεων προστασίας του περιβάλλοντος, την συμμετοχή τους σε ορισμένα συμβουλευτικά και διοικητικά όργανα και τη συμμετοχή του κοινού στις δημόσιες έρευνες (πριν από κάθε μεγάλο έργο)[239]. Κυρίως όμως η συμμετοχή προϋποθέτει και μια κινητοποίηση των

πολιτών[240], η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει τελικά μια συνειδητοποίηση ότι πρόκειται για μια συλλογική υπόθεση, για ένα συλλογικό έννομο αγαθό και μια κοινή κληρονομιά.

Σε ευρωπαϊκό κοινοτικό επίπεδο αναγνωρίζεται[241] ότι δεν υφίσταται γενικό δικαίωμα συμμετοχής στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων[242], ούτε οι ιδιώτες έχουν κατοχυρωμένη θεσμικά θέση στη διαδικασία ελέγχου της εφαρμογής του κοινοτικού περιβαλλοντικού δικαίου από τα κράτη-μέλη. Η παρουσία των ομοσπονδιών των ενώσεων προστασίας του περιβάλλοντος στην Επιτροπή θα πρέπει να γίνει πιο αισθητή σε σχέση με τη παρουσία των αντίστοιχων ομοσπονδιών των βιομηχανιών[243].

Το ίδιο θα πρέπει να συμβεί και σε παγκόσμιο επίπεδο[244], μέσω των Μ.Κ.Ο., ιδίως στους κόλπους των Διεθνών Οικονομικών Οργανισμών (Δ.Ν.Τ., Π.Ο.Ε., Παγκόσμια Τράπεζα), οι οποίοι στερούνται κάθε δημοκρατικού ερείσματος και ελέγχου[245].

Μια ειδική έκφανση του δικαιώματος συμμετοχής είναι αυτό της προσφυγής των φυσικών προσώπων και των οικολογικών οργανώσεων στην δικαιοσύνη. *Το δικαίωμα προσφυγής γενικά* είναι η λογική κατάληξη των δικαιωμάτων πληροφόρησης και συμμετοχής[246], τα οποία θα έμεναν νεκρά γράμματα, εάν οι επωφελούμενοι (του δικαιώματος να ζουν σ' ένα προστατευμένο περιβάλλον) δεν μπορούσαν να αμφισβητήσουν νομικά την τελική απόφαση της διοίκησης[247]. Όμως τα δικαιικά συστήματα, μη έχοντας ακόμα συλλάβει σε όλες του τις διαστάσεις το (νέο) έννομο αγαθό του περιβάλλοντος και μη έχοντας ενσωματώσει πλήρως τις περιβαλλοντικές αρχές, είναι εξαιρετικά επιφυλακτικά στην αναγνώριση για τον καθένα ενός δικαιώματος προσφυγής στη δικαιοσύνη[248]. Έτσι οι υποστηρικτές του περιβάλλοντος θα πρέπει να αποδεικνύουν κάθε φορά το έννομο συμφέρον[249] που έχουν, για να νομιμοποιούνται να ζητούν δικαστικά την προστασία του περιβάλλοντος[250].

Έτσι, δυστυχώς, και ενώπιον του κοινοτικού δικαστή οι δυνατότητες των φυσικών προσώπων και των οικολογικών οργανώσεων είναι περιορισμένες παρά τις απόπειρες αλλαγής του καθεστώτος αυτού σε κοινοτικό επίπεδο[251]. Οι παραπάνω, πράγματι, δεν έχουν δικαίωμα να προσφύγουν ευθέως στη βάση του άρθρου 173 εδαφ. 4 (ήδη νέο άρθρο 230) ΣυνθΕΚ ενώπιον του κοινοτικού δικαστή για ν' αμφισβητήσουν τη νομιμότητα των κοινοτικών κανόνων που αφορούν στο περιβάλλον[252]. Το ΔΕΚ κατά πάγια ιδιαίτερα περιοριστική νομολογία του[253] δεν δέχεται ότι οι κοινοτικές πράξεις, που μπορεί να υποβαθμίζουν το περιβάλλον «αν και εκδίδονται ως κανονισμοί ή αποφάσεις που απευθύνονται σε άλλο πρόσωπο», αφορούν «άμεσα και ατομικά» (σύμφωνα με το άρθρο 173 εδ. 4 ΣυνθΕΚ) τους ιδιώτες, και αρνείται έτσι το παραδεκτό της προσφυγής τους κατά των παραπάνω πράξεων. Όμως[254], όπως προείπαμε, το περιβάλλον, ως κοινό για όλους έννομο αγαθό (*res communes*), δεν

αφορά σε ένα μόνο πρόσωπο ή μια «πλήρως οριοθετημένη» ομάδα υποκειμένων δικαίου. Αλλωστε, γενικά, όταν ένα θεμελιώδες δικαίωμα προσβάλλεται, κάθε πρόσωπο που είναι φορέας αυτού του δικαιώματος έχει έννομο συμφέρον να μην παραβιάζεται [255]. Κατά συνέπεια δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτός οποιοσδήποτε περιορισμός του δικαιώματος του καθενός να προσφύγει εναντίον αποφάσεων που βλάπτουν το περιβάλλον.

* Ευχαριστώ τον Γιώργο Μπάλια για τη χρήσιμη συνεργασία μας και την πολύτιμη βοήθειά του στη βιβλιογραφία επί της αρχής της προφύλαξης.

[1] Είναι αλήθεια ότι ο όρος «αρχή» χρησιμοποιείται πολλές φορές με αξιωματικό χαρακτήρα χωρίς ακριβές νομικό περιεχόμενο. Χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τόσο νομικούς όσο και μη νομικούς κανόνες. Τούτο συμβαίνει ιδίως στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος, βλ. *M. Kumto*. *Les nouveaux principes du droit international de L' environnement*, R.I.E. 1993, σ. 11, ειδ. σ. 12. Ωστόσο, μια «αρχή», πρέπει, για να έχει νομική σημασία, να χαρακτηρίζεται από «κανονιστικότητα» (*normativite*). Πρέπει δηλαδή να προβλέπεται από συγκεκριμένη διάταξη του θετικού δικαίου ή να προκύπτει με βάση τα στοιχεία που περιλαμβάνονται σ' αυτή τη διάταξη (όπως για παράδειγμα οι γενικές αρχές του δικαίου, βλ. *M. Kamto*, όπ.π., σ. 14), και η παραβίασή της να συνεπάγεται κύρωση αφού προβλέπεται από δεσμευτική νομική πηγή. Υπ' αυτή την έννοια εξετάζονται και αναδεικνύονται εδώ οι αρχές του κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος οι οποίες προβλέπονται ρητά από σαφώς δεσμευτικές νομικές πηγές. Όσο μάλιστα το περιεχόμενό τους συγκεκριμενοποιείται και αποσαφηνίζεται από τη θεωρία, τη νομολογία ή ειδικές διατάξεις, τόσο καθίστανται από απλές κατευθυντήριες οδηγίες στην άσκηση της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής, κανόνες αμέσου εφαρμογής επιβαλλόμενοι στους πολίτες, τους οποίους οι δικαστές είναι υποχρεωμένοι να λαμβάνουν υπόψιν τους στις αποφάσεις τους. Βλ. σχετικά την περίφημη διάκριση του *R. Dworkin* ανάμεσα σε κανόνες (*regles*) και σε αρχές (*principes*), σύμφωνα με την οποία οι πρώτοι οι οποίοι έχουν απόλυτο χαρακτήρα,

εντέλλουν το πρακτέο σε άτομα και σε δημόσιες αρχές, ενώ οι δεύτερες, οι οποίες έχουν σχετικό χαρακτήρα, περιορίζονται στον προσανατολισμό των συμπεριφορών, χωρίς να λένουν επακριβώς αυτό που πρέπει να πράξουν τα άτομα. Όπως προαναφέραμε, μόνο μετά από μια μακρά διαδικασία αποσαφήνισης μια αρχή (και μάλιστα αντιπαρατιθέμενη με άλλες αρχές) μπορεί να οδηγήσει σε λύση μίας συγκεκριμένης διαφοράς, αν και όχι πλήρως, αφού παρέχει μια διακριτική ευχέρεια εκτίμησης σε διοίκηση και δικαστές. Οι αρχές είναι άμεσα συνδεδεμένες με τη στάθμιση των συμφερόντων (Taking Rights Seriously, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1977, σ. 22, σ. 26 και σ. 31). Όπως όμως θα δούμε στη συνέχεια αυτό δεν ισχύει για όλες γενικά τις αρχές του δικαίου περιβάλλοντος.

[2] *N. de Sadeleer, Les principes comme instruments d' une plus grande coherence et de line effectivite accrue du droit de L' environnement. in quel avenir pour le droit de l' environnement? (sous la direction de F. Ost-S. Gutwirth), Vubpress, Public. Fac. Univ. Saint Louis, Bruxelles. 1996, σ. 236, ειδ. σ. 258-259).*

[3] *C A. Morund, Vers un droit de l' environnement souple et flexible: le role et le fonctionnement des principes, in quel avenir...., όπ.π., σ. 261, ειδ. σ. 262.*

[4] *Βλ. J-F Neurijy, Principes du droit de l' environnement, Bruxelles, Story-Scientia, 1995. N. de Sadeleer, Les principes du pollueur-payeur, de prevention et de precaution. Essai sur la genese et la portcejuridique de quelques principes du droit de l' environnement, Bruylan/Auf, 1999, τουιδίου, Le role des principes dans l' essor du droit de L' environnement. L' exemple du droit communautaire de L' environnement, in Consequences de LA introduction des perspectives ocolo-giques en droit: analyse comparative et prospective du statut juridique de L' environnement. t.II, Commission des Communautes europcennes (DG-XII), 1994, σ. 1-154, ειδ. σ. 2-3, τουιδίου. Les principes comme instruments..., in quel avenir..., όπ.π.. Βλ. M. Kamto, Les nouveaux principes du droit international de L' environnement, R.J.E. 1993, σ. 11., Γ. Δελλή, Κοινοτικόδίκαιοπεριβάλλοντος. Οι διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στην κοινοτική έννομη τάξη. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σ. 87 επ., M. Plieir, DroitdeL' environnement, 3eed. 1998, *PrecisDalioz*, σ. 51 επ., A. Kiss-D. Shelton, *Traite de droit europeen de l' environnement*, Ed. Frison-Roche, 1995, σ. 39επ., P.*

Thieffry, Droit europeen de l' environnement, Dalioz, 1998, ειδ. σ. 41 επ., Ι.
Καράκωστας, Περιβάλλον και Δίκαιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000, σ. 11 επ.. ειδ. σ. 19 επ. *J. Jans*, European Environmental Law, ed. Kluwer, The Hague, 1995, ειδ. σ. 13 επ., *J. Untermaier*, Les principes du droit de l' environnement, 1996, Γ.
Κρεμλής, Η Ευρωπαϊκή πολιτική και το δίκαιο περιβάλλοντος. Το Κοινοτικό κεκτημένο. Νόμος και Φύση, τ.(3) 1998, σ. 554, ειδ. σ. 556 επ. *Α. Ράντος*, Οι αρχές που διέπουν το κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος, in: Η διείσδυση του κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος στην Ελλάδα. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1994, σ. 53 επ.

[5] *A. Kiss - D. Shelton*, όπ.π., σ. 39. *M. Prieur*, όπ.π., σ. 52. Κατά την *M. Chemillier-Gendreau*, στην εποχή μας, όπου ένεκα της παγκοσμιοποίησης το όριο ανάμεσα στη σφαίρα του εμπορικού και στη σφαίρα του δημοσίου συμφέροντος βαίνει προς εξαφάνιση, το περιβάλλον είναι το μόνο αγαθό που προσφέρεται για την επαναφορά στο προσκήνιο του δημοσίου συμφέροντος, *le Monde diplomatique*, Αφιέρωμα (Ελληνικές Εκδόσεις του Maniere de voir) τ. 17. σ. 13, ειδ. 6, 14.

[6] Αυτό δεν σημαίνει ότι οι αρχές αυτές παρόλο που προβλέπονται στο θετικό δίκαιο έχουν την ίδια πυκνότητα και την ίδια νομική δεσμευτικότητα σε όλες τις νομικές τάξεις (διεθνή, κοινοτική, εσωτερική). Μερικές (όπως π.χ. η αρχή της πρόληψης) μπορούν, συνδυαζόμενες και με άλλες αρχές, να είναι άμεσα εφαρμόσιμες σε συγκεκριμένη διαφορά στο εσωτερικό δίκαιο, ενώ στο διεθνές δίκαιο να είναι μια απλή πολιτική αρχή ή μια αόριστη κατευθυντήρια αρχή. *C. Monind*, όπ.π., σ. 264. Επίσης, αντίθετα με τη νομολογία των διεθνών δικαστηρίων, η αρχή της προφύλαξης κατά την κοινοτική νομολογία είναι μια άμεσα εφαρμόσιμη δεσμευτική αρχή, όπως και κατά τη γαλλική διοικητική νομολογία.

[7] Όπ.π., σ. 51.

[8] Έχει επισημανθεί γενικότερα το φαινόμενο της πληθωρικής παραγωγής κανόνων στον τομέα του περιβάλλοντος που προέρχονται από διαφορετικές έννομες τάξεις οι

οποίες «διακατέχονται από διαφορετική φιλοσοφία, δομούνται σε διαφορετικές επιλογές και επιστρατεύουν διαφορετικά μέσα», με αποτέλεσμα την «ρευστότητα ίσως και σύγχυση» για το καθεστώς προστασίας. Γ. Παπαδημητρίου, Η θέση της οδηγίας 92/43 στην ελληνική έννομη τάξη και η σημασία της για την προστασία των φυσικών οικοτόπων, καθώς επίσης της αγρίας χλωρίδας και πανίδας, Δακτ. εισηγ. Natura 2000, in: Η εφαρμογή της οδηγίας 92/43/ΕΟΚ στην Ελλάδα, Ημερίδα, Αθήνα, 12 Οκτωβρίου 1995, σ. 28, ειδ. σ. 30.

[9] Ας σημειωθεί ότι μερικοί συγγραφείς (A. Kiss-D.Shelton, όπ.π.) ενώ δεν αναφέρουν μερικές από τις παραπάνω αρχές (ενσωμάτωσης, πληροφόρησης και συμμετοχής) αντίθετα θεωρούν ως τέτοιες τη διατήρηση (σε διαρκή ποσοτικά επίπεδα των περιβαλλοντικών πόρων), τη βελτίωση (του περιβάλλοντος μέσω θετικών ενεργειών) και την προστασία (του περιβάλλοντος ως γενική αρχή με στόχο πιο ευρύ από την διατήρηση και την βελτίωση). Δεν πρόκειται όμως για νομικές περιβαλλοντικές αρχές αλλά μάλλον, τουλάχιστον σε κοινοτικό επίπεδο, για περιβαλλοντικούς στόχους.

[10] Πρόκειται για (ποιοτικό) στόχο (ρήτρα) και αποστολή της Κοινότητας αλλά όχι για νομική περιβαλλοντική αρχή *stricto sensu*, όπως θεωρείται από μερικούς συγγραφείς (P. Thieffry, όπ.π., σ. 44, ο οποίος θεωρεί ότι ο στόχος αυτός έχει συμπληρωματικό χαρακτήρα σε σχέση με τις αρχές και ο οποίος παραδόξως δεν αναφέρει μεταξύ των αρχών (γενικών ή ειδικών) την αρχή της ενσωμάτωσης, I. Καράκωστας, όπ.π., σ. 19, ο οποίος αναγνωρίζει την αδυναμία ανάπτυξης νομικής δεσμευτικότητας της παραπάνω ρήτρας, σ. 20., J. Jans, όπ.π., σ. 17-18, ο οποίος όμως περιλαμβάνει την αρχή της ενσωμάτωσης).

[11] E. Nairn - Gesbert, *Les dimensions scientifiques du droit de L' environnement. Contribution a l' etude des rapports de la science et du droit.* Bruylant, Vubpress, 1996, σ. 494 και σ. 531.

[12] Μερικοί συγγραφείς δεν την εξετάζουν μαζί με τις υπόλοιπες (ειδικές)

περιβαλλοντικές αρχές. Έτσι ο *P. Thieffry*, όπ.π., σ. 43 επ. και σ. 191 επ.

[13] Οι ίδιοι παραπάνω συγγραφείς (*P. Thieffry*, όπ.π., σ. 43 επ.) δεν εντάσσουν την αρχή αυτή στις καθαρά προστατευτικές αρχές, και την μελετούν ξεχωριστά. Κατ' άλλους προσδιορίζει την αρχή της πρόληψης, η οποία με την σειρά της παραπέμπει στις αρχές της προφύλαξης, της ενσωμάτωσης και επανόρθωσης κατά προτεραιότητα στην πηγή. Έτσι ο *N. de Sadeleer*, *Le role des principes...*, όπ.π., σ. 5 επ.

[14] Σύμφωνα με τον *J. Untermaier*, *Les principes du droit de l' environnement*, 1996, (σ. 43) όπως αναφέρεται από τον *E. Naim-Gesbert*, όπ.π., σ. 493.

[15] Έτσι ο *Γ. Κρεμλής*, όπ.π., σ. 560. Contra, *Γ. Δελλής*, όπ.π., αρ. 132, και αρ. 184.

[16] *Γ. Κρεμλή*, *ibid.* Ομοίως *N. de Sadeleer*, όπ.π., in: *Les principes du pollueur payeur*, σ. 241.

[17] Το άρθρο 174 θα πρέπει να διαβασθεί μαζί με τα (νέα) άρθρα 10 (πρώην άρθρο 5) και 3λ (πρώην άρθρο 3) τα οποία επιβάλλουν υποχρεώσεις στα κράτη, κατ' αναλογία με ότι αποφάσισε το ΔΕΚ για τα (πρώην) άρθρα 85 και 86 (νέα άρθρα 81 και 82) στον τομέα του ανταγωνισμού, έτσι οι *A. Doyle* και *T. Comey*, *Precaution and prevention: giving effect to article 130r without direct effect*, *EELR*, Φεβρουάριος 1999, σ. 44. Το ότι οι αρχές δεσμεύουν και τα κράτη-μέλη και κυρίως αυτά, συνάγεται και από το τεκμήριο αρμοδιότητας αυτών στον τομέα του περιβάλλοντος που προκύπτει από τη γενική θεσμική αρχή της επικουρικότητας. Πράγματι ο ρόλος της Κοινότητας καθίσταται δευτερεύων και ενεργοποιείται μόνο εάν αυτή επικαλεσθεί και αποδείξει ότι η παρέμβαση της δικαιολογείται με βάση τα κριτήρια της αναγκαιότητας και της αποτελεσματικότητας που προκύπτουν από τον ορισμό της αρχής. *Γ. Ράντος*, όπ.π., σ.

61. Αλλωστε η Κοινότητα απλώς συμβάλλει σύμφωνα με το άρθρο 174 παρ. Ι στην επιδίωξη των περιβαλλοντικών στόχων.

[18] *N. de Sadeleer*, όπ.π., σ. 242 και σ. 61.

[19] Η έλλειψη αιτιολογίας ή η μη προσήκουσα αιτιολογία ελέγχεται από τον εθνικό ή τον κοινοτικό δικαστή, *ibid*.

[20] ΔΕΚ Απ. 10 Απριλίου 1984, *von Colson et Kamssan*, C-14/83 Συλλ. σ. 1891, σκέψη 26. απ. 13 Νοεμβρίου 1990, *Marleasing* C-106/89, Συλλ. 1-4135, σκ. 8. Βλ. επίσης *A. Doyle* και *T. Camey*, *ibid*. Σύμφωνα με τον *J. Jans* (όπ.π., σ. 30) τα κράτη μέλη εκτός από την γενική υποχρέωση του άρθρου 5 (ήδη νέο άρθρο 10 ΣυνθΕΚ) δεν δεσμεύονται από τις περιβαλλοντικές αρχές της Συνθήκης σε τομείς που δεν έχουν εναρμονισθεί. Οι εθνικοί περιβαλλοντικοί κανόνες δεν μπορούν να αναθεωρηθούν άμεσα εξ' αιτίας του άρθρου 130 Ρ παρ. 2 (νέο άρθρο 174 παρ. 2 ΣυνθΕΚ).

[21] *N. de Sadeleer*, όπ.π., in *Les principes du pollueur payeur*, σ. 330. Σύμφωνα με τον συγγραφέα οι περιβαλλοντικές αρχές εξαγγέλλουν τους προσανατολισμούς, τις επιλογές και τις μεθόδους επέμβασης των δημόσιων αρχών, *ibid*, σ. 337. Με άλλα λόγια η Κοινότητα υποχρεώνεται να ευθυγραμμίζει τη δράση της με τις αρχές και να σχεδιάζει ανάλογα τα μέτρα της. Συνεπώς οι αρχές δεν στερούνται, τουλάχιστον, νομικής σημασίας και είναι κάτι περισσότερο από απλές πολιτικές δηλώσεις πρόθεσης, έτσι *L. Krame*, *Droit Communautaire*, J-C1. *Environnement*, Paris, Ed. Techniques, 2/1992, fasc. 120, σ. 15 και σ. 16.

[22] *N. de Sadeleer*, *ibid*.

[23] *A. Doyle και T. Comey*, όπ.π., σ. 47.

[24] Απ. 19 Νοεμβρίου 1991, C-6 και C-9/90, Francovich, Συλλ. I. 5357.

[25] *N. De Sadeleer*, όπ.π., σ. 353 επ.

[26] *Ibid.*

[27] *Ibid*, σ. 354.

[28] *Ibid*, επίσης σ. 389.

[29] Αυτή η κίνηση του εκκρεμούς αναδεικνύει τον διαφορούμενο ρόλο που παίζει η αρχή της αναλογικότητας. *Ibid.*

[30] Η αρχή της ενσωμάτωσης (βλ. *infra*. Ε) διαφοροποιείται *ex definitio* από την αρχή της αναλογικότητας ως προς το ότι αποσκοπεί κυρίως στην προστασία του περιβάλλοντος, ενώ η αρχή της αναλογικότητας στην προστασία της οικονομικής ελευθερίας και ανάπτυξης. Με άλλα λόγια ενώ η πρώτη θέτει τα όρια της οικονομικής

δράσης όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο, η δεύτερη θέτει τα όρια της περιβαλλοντικής δράσης.

[31] Σύμφωνα με το (νέο) άρθρο 5 ΣυνθΕΚ η δράση της Κοινότητας δεν υπερβαίνει ότι είναι αναγκαίο για την επίτευξη των στόχων της παρούσας Συνθήκης. Ομοίως η αρχή της αναλογικότητας χαρακτηρίζει επίσης τις διαστάσεις της κοινοτικής παρέμβασης στον τομέα του περιβάλλοντος σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας (... εάν και στον βαθμό που οι στόχοι της προβλεπόμενης δράσης... μπορούν να υλοποιηθούν καλύτερα σε κοινοτικό επίπεδο). Βλ. *P. Thieffry*, όπ.π., σ. 42-43, του ίδιου, *Politique de l' environnement et subsidarite: l' exemple des comportements environnementaux de l' entreprise*, R.M.U.E. 3/1994, σ. 177.

[32] Βλ. *P. Thieffry*, όπ.π., *Droit europeen...*, σ. 42.

[33] Απ. 29 Απριλίου 1999, C- 293/97, *Standley*, αδημ. ακόμα, βλ. γι' αυτήν και *infra*, Δ.

[34] *N. de Sadeleer*, όπ.π., *in quel avenir...*, σ. 244.

[35] *J. Jans*, όπ.π., σ. 18-19. Βλ. καθαρή αποτύπωση της αρχής στην οδηγία 94/62 για τις συσκευασίες και συσκευασίες αποβλήτων, σύμφωνα με την οποία ο καλύτερος τρόπος πρόληψης δημιουργίας συσκευασιών αποβλήτων είναι η μείωση του συνολικού όγκου συσκευασιών, ΕΕΕΚ, L 365, σ. 10. Γενικότερα, σήμερα, η μείωση των αποβλήτων σε όλα τα στάδια της παραγωγής τους αποτελεί τη βασική επιλογή πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και υλοποιείται από όλα σχεδόν τα κράτη-μέλη.

[36] *N. deSadeleer*, όπ.π., σ. 246.

[37] *Ibid.*, σ. 247.

[38] Βλ. οδηγία 85/337/ΕΟΚ, 27-6-1985, ΕΕΕΚ, L 175, σ. 40. Βλ. ειδικότερα επ' αυτού. *A. Sifakis*, *Precaution, Prevention and the Environmental impact assessment directive*. Ε.Ε.Λ.Ρ., ΔΕΚέμβριος, 1998, π. 349. επίσης, *M. Prieur*, όπ.π., σ. 70 επ.

[39] Αναμφισβήτητα έκφραση της αρχής της πρόληψης είναι και η επανόρθωση των προσβολών στην πηγή, αρχή την οποία ορισμένοι συγγραφείς (*M. Prieur*, όπ.π., σ. 99) εντάσσουν και μελετούν εδώ στα πλαίσια της αρχής της πρόληψης, βλ. *N. deSadeleer*, όπ.π., σ. 250. Θα ήταν όμως ορθό από νομικο-συστηματική και οικολογική άποψη να προτάσσεται (στη λήψη μέτρων και στην μελέτη) λογικά και χρονικά η αρχή της πρόληψης από την αρχή της επανόρθωσης των προσβολών στην πηγή. Δεν μπορεί να γίνεται δεκτή μια προσβολή στο περιβάλλον για να την επανορθώσουμε κατόπιν στην πηγή. Έτσι, *L. Knimer*, *N. Παλαιολόγου*, *Η Συνθήκη ΕΟΚ και η προστασία του περιβάλλοντος*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1992, σ.95.

[40] *F. Ost*, *Le temps du droit*, Ed. Odile-Jacob, Paris, 1999, σ. 270.

[41] Όλος ο 20ός αιώνας χαρακτηρίζεται από την παντοδυναμία της επιστήμης αλλά και την πίστη στην ικανότητά της να αντιμετωπίσει τους κινδύνους. *F. Ewuld*, *Le retour du malin genie. Esquisse d' line philosophic de la precaution*, in: *O. Godurd* (επιμ.), *Le principe de la precaution dans la conduite des affaires humaines*, Ed. de la Maison des sciences de l' homme, 1988, σ. 109.

[42] Στα πλαίσια της αντικειμενοποίησης της πρόληψης ένεκα της συνάρτησής της με την επιστήμη και την τεχνική που αναφέραμε, οι ατομικές πράξεις ή παραλείψεις δεν εκλαμβάνονται ως πταίσματα (υπαιτιότητα), αλλά ως λάθη που προέρχονται από την κοινωνικο-οικονομική δράση και την οργάνωση του τρόπου παραγωγής. *F. Ewuld*, όπ.π., σ. 108. βλ. επίσης για την νομική ευθύνη, *infra*, υπό Δ.

[43] *N. de Sadeleer*, όπ.π., σ. 255.

[44] Βλ. *E. Rehbinder*, *L'apport de la Communauté européenne au développement du droit de l'environnement*, in *quel avenir....*, όπ.π., σ. 429, ειδ. σ. 438.

[45] Γ. Δελλής, όπ.π., νο 130.

[46] ΕΕΕΚ, C 139, σ. 1. Σύμφωνα με το προοίμιό του, η καλύτερη πολιτική περιβάλλοντος συνίσταται στην αποφυγή δημιουργίας ρυπάνσεων ή οχλήσεων παρά στην μετέπειτα αντιμετώπιση των αποτελεσμάτων τους.

[47] ΕΕΕΚ, C 46/1983, σ. 1. Σύμφωνα μ' αυτό η κοινοτική πολιτική εξελίχθηκε σταδιακά προς μια συνολική και προληπτική πολιτική. Αυτή η νέα ανάπτυξη επιτρέπει ταυτόχρονα, πράγματι, να λαμβάνονται μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος εξασφαλίζοντας ότι το κόστος είναι το ελάχιστο δυνατό και να καταλήγουν σε θετικά μέτρα υποστήριξης και συνοδείας της οικονομικής ανάπτυξης (νο 4).

[48] Βλ. ενδεικτικά τις οδηγίες: 85/337/ΕΟΚ, όπ.π., 87/21/ΕΟΚ της 19-3-1987 σχετικά

με την πρόληψη και τη μείωση της ρύπανσης του περιβάλλοντος από τον αμίαντο, ΕΕΕΚ L 85. 28-3-1987, σ. 40., 94/62/ΕΚ, όπ.π., 96/61/ΕΚ της 24-9-1996 σχετικά με την ολοκληρωμένη πρόληψη και έλεγχο της ρύπανσης.

[49] Βλ. *N. de Sadeleer*, όπ.π., in *Les principes du pollueur payeur...*, σ. 111.

[50] Απ. 14 Ιουλίου 1994, υπ. C-3 79/92, Συλλ. 1-3453.

[51] Γ. Δελλή, όπ.π., αρ. 184. Δεν συμφωνούμε όμως με το υποθετικό συμπέρασμα του παραπάνω συγγραφέα ότι η αρχή αυτή δεν επάγεται συγκεκριμένα και δεσμευτικά έννομα αποτελέσματα για την Κοινότητα (τον κοινοτικό νομοθέτη), με το επιχείρημα ότι η αρχή αυτή εκφράζει περισσότερο μια πολιτική κατεύθυνση παρά μια κανονιστική επιταγή (κανόνα δικαίου). Βλ. *supra* εισαγωγή α, σημ.

[52] Βλ. *supra*, εισαγωγή, α.

[53] *E. Morm*, *La tele bien faite. Repenser la reforms. Reformier la pensee*, Paris, Seuil 199, σ. 61.

[54] Βλ. *G. Martin*, *Precaution et evolution du droit*, *Dalioz*, Chr. 1995, σ. 299, του ίδιου, *Principe de precaution et responsabilites*, in: *Les transformations de la regulation juridique*, (sous la direction de *J. Cleam et G. Martin*), *Droit et Societes. Recherches et Travaux*, 5, L.G.D.J., 1998, σ. 415, *M. Remond-Gowloud*, *Le risque de l'incertain: la responsabilite (face aux avancees de la science*, in *La vie des sciences*, t.x., 1993, vo

4, σ. 341, *T. O'riordan and J. Cameron* (ed).

[55] Τηνομικότητα (juridicite) της αρχής και μάλιστα ως «νομικού γνώμονας» (standard juridique) υπερασπίζεται μεταξύ άλλων *L.boy*, *La nature juridique du principe de precaution*, *Natures-Sciences-Sodetes*, 1999 vol 7, v.3, σ. 5, ειδ. σ. 9 και σ. 10 (και την εκεί βιβλ.). Της ίδιας *La reference en principe de precaution et l' emergence de nouveaux modes de regulation*, *Les Petites Affiches* no 4, 8 Ιανουαρίου 1997, σ. 4. Της ίδιας άποψης και ο *P. Lascoumes*, *La precaution, un nouveau standard de jugement*, *Esprit*, Νοέμβριος 1997, σ. 132 επ. Βλ. επίσης *G. Martin*, όπ.π. Ο «νομικός γνώμονας» αποτελεί περισσότερο ένα μέσο για την επίτευξη ενός στόχου, με την προσφυγή και σε άλλα γνωστικά πεδία, στα οποία είναι «ανοικτή». Ο «νομικός γνώμονας» είναι έννοια υπό διαρκή εξέλιξη με αβέβαιο και διαδικαστικό χαρακτήρα, η οποία είναι ικανή να σταθμίζει τα εκατέρωθεν συμφέροντα και να λαμβάνει υπόψη πολύπλοκες καταστάσεις. Βλ. επίσης για την σχετική συζήτηση *N. de Sadeleer*, όπ.π., in *Les principes du pollueur payeur...*, σ. 231 επ. & δικ. σ. 235 επ., ο οποίος είναι πιο αποχρωσικός ως προς τον χαρακτηρισμό γενικότερα των περιβαλλοντικών αρχών ως «νομικών γνώμονων» επειδή αυτές ένεκα του προσανατολιστικού και προγραμματικού χαρακτήρα τους αποστασιοποιούνται από το στοιχείο της κανονικότητας (normalite). Πρόκειται κατ' αυτόν για νομικές (όχι γενικές) αρχές ή κανόνες δικαίου, η παραβίαση των οποίων μπορεί να συνεπάγεται κυρώσεις εφόσον προβλέπονται από δεσμευτικές νομικές πηγές.

[56] *M. Kamto*, όπ.π., σ. 16.

[57] Δεύτερη διεθνής διάσκεψη για την προστασία της θάλασσας, Λονδίνο, 1987.

[58] Βλ. μεταξύ άλλων, *P. Martin-Bidou*, *Le principe de precaution en droit international de l' environnement*, *R.G.D.I.P.* 1993-3, σ. 633. Επίσης *D. Freestone/E. Hey* (ed.), *The precautionary principle and international law. The challenge of implementation*. *International Environmental Law and Policy Series*, Kluwer Law International, 1996.

[59] Πρέπει να σημειωθεί ότι πριν ενσωματωθεί με την Συνθήκη του Μάαστριχτ στις περιβαλλοντικές αρχές του κοινοτικού δικαίου, η αρχή της προφύλαξης είχε ήδη χρησιμοποιηθεί σιωπηρά από το ΔΕΚ για την στήριξη μέτρων στον τομέα της υγείας.

[60] Για παράδειγμα η οδηγία 93/67 της Επιτροπής της 20-7-1993 σχετικά με την εκτίμηση των κινδύνων για τον άνθρωπο και το περιβάλλον των επικίνδυνων ουσιών.

[61] Πλην ορισμένων εξαιρέσεων (οδ. 80/68, άρθρ. 4, οδ. 75/442, άρθρ. 4) τα κείμενα του παράγωγου δικαίου δεν αναφέρονται στην αρχή της προφύλαξης.

[62] Βλ., αναλυτικά, *Ε. Πρεβεδούρου*, Το κοινοτικό δίκαιο της βιοτεχνολογίας, ΠερΔικ. 3/1998,σ.432επ.

[63] *L. Boy*, Les organismes genetiquement modifies entre le principe de precaution et l'ordre (scientifico-concurrentiel) (l'exemple des plantes transgeniques), Melanges Farjat, Ed. Frison-Roche, 1999, σ. 333, η οποία θεωρεί ότι η κοινοτική νομοθεσία ακολουθεί την θεωρία του «ναι μεν αλλά» (όπ.π., σ. 339).

[64] ΕΕΕΚ, L117 ,σ. 1.

[65] ΕΕΕΚ, L175, σ. 15.

[66] Η αναθεώρηση της οδηγίας 90/220 εξετάσθηκε από το Συμβούλιο των υπουργών περιβάλλοντος στις 24 και 25 Ιουνίου 1999. Το σχέδιο λαμβάνει υπόψη τη σήμανση και την ανιχνευσιμότητα των Γ.Τ.Ο., την βιοεπαγρύπνηση, ρητή αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης, καθορισμό μέγιστης διάρκειας αδείας 10 ετών, μακροπρόθεσμη απαγόρευση γονιδίων ανθεκτικών στα αντιβιοτικά. Βλ. Κοινή θέση του Συμβουλίου, ΕΕΕΚ, C 64. 6.3.2000, σ. 1. Οι θέσεις των Ευρωπαίων Οικολόγων για πλήρη άρνηση της δυνατότητας μεταφοράς γονιδίων από γενετικά τροποποιημένα φυτά σε μη τροποποιημένα δεν έγιναν δεκτές από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατά την σχετική συζήτηση για την τροποποίηση της οδηγίας. Τούτο χαρακτηρίσθηκε ως ήττα του Ευρωπαϊκού Οικολογικού Κινήματος. Β. Στογιάννη, Ριζοσπαστική οικολογία και μεταλλαγμένα, Ν.Ο., 6/2000, σ. 12.

[67] *Ε. Πρεβεδούρου*, όπ.π., σ. 443. Βλ. επίσης σχετικά, *J. Hill* The precautionary principle and release of genetically modified organisms to the environment, in: *Interpreting the precautionary principle*, όπ.π., σ. 172.

[68] Βλ. έτσι και οδηγία 97/57 του Συμβουλίου της 22ας Σεπτεμβρίου 1997.

[69] *Ε. Πρεβεδούρου*, όπ.π., σ. 447 (και την εκεί γερμανική βιβλιογραφία).

[70] Βλ. *supra*, εισαγωγή, β.

[71] *Ε. Nairn-Gesbert*, όπ.π., σ. 586.

[72] *E. Hey*, όπ.π., σ. 304.

[73] Βλ. και *infra* γ. *infine*, σχετικά με το πρωτόκολλο της Καρθαγένης.

[74] *Ch. NoivUie*, *Ressources genetiques et droit*, Paris, Ed. Pedone, 1997, σ. 45.

[75] *L. Boy*, όπ.π., σ. 343.

[76] *M. - A. Hermitte et Ch. Noivue*, *La dissemination d'organismes genetiquement modifies dans L' environnement, une premiere application du principe de prudence*, R.J.E., 1993, νο 3, σ. 391, ειδ. σ. 399. Επίσης, *L. Boy*, όπ.π., σ. 347 επ.

[77] *N. de Sadeleer*, όπ.π., σ. 247.

[78] Μερικοί συγγραφείς δεν διακρίνουν σαφώς ως προς το περιεχόμενο τους πς δύο αρχές και λανθασμένα τις εξετάζουν μαζί. Έτσι *Ι. Καράκωστας*, όπ.π., σ. 20-21. *Α. Ράντος*, όπ.π., σ. 58-59. *Γ. Δελλής*, όπ.π., αρ. 129 επ.

[79] *Γ. Κρεμλή*, όπ.π., σ. 559, *N. de Sadeleer*, όπ.π., σ. 247.

[80] Η αρχή αυτή επικροτείται κυρίως από τους καταναλωτές οι οποίοι τα τελευταία χρόνια υπέστησαν σοβαρές ταλαιπωρίες στην δημόσια υγεία από τις συνέπειες της γρήγορης αναζήτησης του κέρδους (τρελές αγελάδες, ορμόνες βοοειδών, λιστερίωση κ.λπ.). Βλ. για μια διεπιστημονική προσέγγιση του θέματος, Α. Λουλούδη, Β. Γεωργιάδου, Γ. Σταυρακάκη, Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην εποχή των «τρελών αγελάδων» - Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα, Εκδόσεις Νεφέλη, 1999.

[81] A.Kiss - D. Shelton, όπ.π.

[82] Έτσι, O. Godard, L' ambivalence de la précaution et la transformation des rapports entre science et décision, in Le principe... όπ.π., σ. 37. Βλ. Επίσης σχετικά, A. Laudon et C. Noiville, Le principe de précaution, le droit de l' environnement et OMC, Rapport remis au Ministère de l' environnement le 16 Novembre 1998, (όπως αναφέρεται από τους Ph. Kourilsky KW. G. Viney, όπ.π., passim).

[83] R.Romi, O.M.C, Mondialisation et environnement: qui a peur du grand mechant loup., Les Petites Affiches, 10.1.2000, αρ. 6, σ. 5, ειδ. σ. 7.

[84] Βλ. E. Rehbinder, The precautionary principle in a international perspective, in Miljørettens grun-dsporgsmaal, Copenhage, 1994, σ. 95 όπως αναφέρεται από τον N. DeSadeleer, όπ.π., σ. 248, σημ. 20 και 21.

[85] Στην ακραία της θεώρηση η αρχή της προφύλαξης μπορεί να οδηγήσει σε παύση της οικονομικής δραστηριότητας στην ολότητα της σχεδόν, αφού κάθε οικονομική

ανάπτυξη προϋποθέτει μερικούς κινδύνους βλάβης στο περιβάλλον, κατά τους *A. Kiss-D.Shelton*, όπ.π.

[86] *N. de Sadeleer*, όπ.π., σ. 249. Έτσι φαίνεται, επίσης, οι *A. Kiss-D.Shelton*, όπ.π., βλ. επίσης επόμενη σημ. (85).

[87] Τα προφυλακτικά μέτρα μπορεί ν' αποδειχθούν ότι είναι τελικά πολύ πιο δαπανηρά από τις συνέπειες των κινδύνων που απεφεύχθησαν. Γι' αυτό, υποστηρίζεται, ότι το κόστος των μέτρων αυτών θα πρέπει να είναι κατώτερο από το κόστος που θα επέφεραν οι βλάβες στο περιβάλλον. *A. Kiss-D.Shelton*, όπ.π. Βλ. επίσης τον γαλλικό νόμο (Νόμος Μπαρνιέ) της 2 Φεβρουαρίου του 1995 (άρθρο L 200-1 του αγροτικού κώδικα) που κάνει λόγο για «cout economique acceptable».

[88] Βλ. επ' αυτού και αμέσως παρακάτω την ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

[89] *N. de Sadeleer*, όπ.π., σ. 250. *A.Kiss-D.Shelton*, όπ.π.

[90] Βλ. π.χ. την έκθεση πραγματογνωμοσύνης (Ιούνιος 1999) επί του θέματος του embargo του βρετανικού κρέατος σύμφωνα με την οποία «το τελικό συμπέρασμα σχετικά με τον κίνδυνο που έχουν ορισμένα ζώα να αναπτύξουν την Ν.Τ.Α, (νόσο των «τρελών αγελάδων») δεν μπορεί να εκτιμηθεί πριν τον Αύγουστο του 2001». Στη βάση αυτής της προφυλακτικής εκτίμησης η Γαλλία αρνείται να άρει το σχετικό embargo, βλ. *Le Monde*, 14.10.1999, σ. 4.

[91] Βλ. επίσης *Ch. Noiville*, όπ.π., σ. 263, *M. Prieur*, όπ.π., σ. 144, *N. de Sadeleer*, *ibid.*, Γ. Δελλή, όπ.π., σημ. 69. Βλ. επίσης έτσι και τον προαναφερθέντα γαλλικό νόμο (Νόμος Μπαρνιέ).

[92] Πρόκειται, κατά τον *H. Jonas*, για την αξίωση η οποία οδηγεί στο να υπερισχύει η άσχημη πρόγνωση έναντι της αισιόδοξης. Βλ. Τοκλασσικότουέργο, *Le principe de responsabilité, Une ethnique pour la civilisation*, Ed. Cerf. Paris, 1990.

[93] Η εξέλιξη της έννοιας και του περιεχομένου της ευθύνης έγινε σε τρεις διαδοχικές φάσεις οι οποίες, μέσω αντίστοιχων φιλοσοφικών ιδεών, εγκαθιδρύουν τρία αντίστοιχα επιστημολογικά παραδείγματα: της βεβαιότητας (βασισμένη στην ιδέα της πρόβλεψης), της αλληλεγγύης (βασισμένη στην ιδέα της πρόληψης) και της αβεβαιότητας (βασισμένη στην ιδέα της προφύλαξης), σύμφωνα με την τυπολογία του *F. Ewald*, *L'Etat providence*, Paris, Grasset, 1986. Βλ. επίσης του ίδιου, ειδικά για την προβληματική της αρχής της προφύλαξης, *Le retour du malingenieur. Esquisse d'une philosophie de la precaution*, in: *O. Godard* (ed.), *Le principe....*, όπ.π., σ. 99, επ., όπως επίσης και *Philosophie de la precaution*, in *L'annee sociologique*, vol. 46. 2/1996, Paris, Puf, σ. 383. Για την ευθύνη βλ. και *infra* υπό Δ. (αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει»).

[94] *F. Ewald*. *Le retour....* όπ.π., σ. 113.

[95] *G. Martin*, όπ.π., in *Les transformations....*, σ. 417.

[96] Τούτο σημαίνει ότι δεν θα πρέπει πλέον να εξακολουθεί να θεωρείται (βλ., για παράδειγμα, *E. Rehbinder*, όπ.π., σ. 438) ένα «απλό» εργαλείο εσωτερίκευσης του εξωτερικού κόστους (βλ. γι' αυτό, παρακάτω, υπό Δ), ένα απλό δηλαδή εργαλείο περιβαλλοντικής πολιτικής. Με άλλα λόγια ο κεντρικός ρόλος της ευθύνης πρέπει να

αποκατασταθεί ξαναβρίσκοντας τη «νομικότητα» (να ξαναγίνει δηλαδή νομικό εργαλείο ρύθμισης) που την έχασε υποκύπτοντας στη μόδα της «οικονομικότητας».

[97] *G. Martin*, όπ.π., in *Les transformations...*, σ. 416, τουιδίου. *La mise en oeuvre du principe de precaution et la renaissance de la responsabilite pour faute*, *Semaine Juridique*, Ed. *Entreprise*, Suppl, 15 Απριλίου, σ. 3.

[98] Η συζήτηση όμως ως προς τα αποτελέσματα αυτής της εξέλιξης είναι ανοιχτή. Μερικοί όπως ο *G. Martin* υποστηρίζουν ότι τελικά μια ευθύνη βασισμένη στην υπαιτιότητα έστω και υπό ευρεία έννοια θα οδηγούσε σε μια υποχώρηση των περιπτώσεων κατάφασης της ευθύνης και νομικής ρύθμισης των κοινωνιών μας. *Ibid*, σημ. 6.

[99] *P. Ricoeur*, *Le concept de responsabilite, essai d' analyse semantique*, in *Le Juste*, Paris, Ed. *Esprit*. 1995, σ. 61.

[100] *F. Ewald*, *Le retour...*, όπ.π., σ. 114.

[101] COM (2000)1.

[102] COM (1999)719.

[103] Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity, UNEP/CBD/EYCOP/1/3 (20-2-2000).

[104] Βλ. Γ. Μπάλια, Το πρωτόκολλο της Καρθαγένης για τη πρόληψη των βιοτεχνολογικών κινδύνων. Αλλαγή παραδείγματος στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος. Νόμος και Φύση, τ. 1-2/2000, σ. 27 επ., R. Romi, Le protocole sur la bio-securite: une ctape vers ecologisation des echanges economiques intemationaux, Les Petites Affiches, 9 Ιουνίου 2000, vol. 15, σ. 4.

[105] H. Hohmann, όπ.π., σ. 334.

[106] Βλ. supra σημ. 57.

[107] Απ. 13 Νοεμβρίου 1990, C-331/88 Fedesa, Σύλλ. II-4023, σκ. 9 όπου το ΔΕΚ απέρριψε την αιτίαση της ύπαρξης επιστημονικών αποδείξεων περί του αβλαβούς πέντε ορμονών, με το αιτιολογικό ότι το Συμβούλιο είχε παραμείνει στα πλαίσια της άσκησης της διακριτικής του εξουσίας επιλέγοντας την λύση της απαγόρευσης των εν λόγω ορμονών.

[108] ΠΕΚ, 13 Ιουλίου 1996, T-76/96R, Συλλ. Π-815, σκ. 18. βλ. και ΠΕΚ, διάταξη 30 Ιουνίου 1999, «Alpharma», T-70/99R, σκέψη 166.

[109] Erreur manifeste d' appreciation, κατά την γαλλική νομολογιακή επεξεργασία αυτού του λόγου ακυρώσεως, ο οποίος αντιστοιχεί, στο ελληνικό δίκαιο, με την

«υπέρβαση των ακραίων ορίων της διακριτικής ευχέρειας».

[110] Απ. 5 Μαΐου 1998, C-157/96, *TheQueenexpartcNationalFarmersUnion*, και C-180/96, *Ηνωμένο Βασίλειο κατά Επιτροπής και Συμβουλίου*, αδημ. ακόμα στη Συλλογή, ιδίως σκέψη 99 και σκέψη 100.

[111] Βλ. επίσης και ΠΕΚ, απ. 16 Ιουλίου 1998, T-199/96, *Laboratoire pharmaceutiques Bergarden SA et J.J. Goupil contre Commision*, Συλλ. II-2805, σκέψη 66.

[112] *Ph. Kourlisky, G. Viney*, όπ.π., σ. 131.

[113] Όχι όμως και αμέσου αποτελέσματος (effect direct). Βλ. *A. Doyle* και *T. Qirney*, όπ.π., βλ. εισαγωγή, α.

[114] Υπ. C-435/93, *Ένωση για την προστασία των άγριων ζώων κατά νομάρχη του Maine et Loire και του Loire Atlantique*, Συλλ. 1-67, σκέψη 21.

[115] Υπ. C-355/90, *Mansmas de Santona*, Συλλ. I-4221, σκέψη 15.

[116] Υπ. C-405/92 *Mondiet*, Συλλ. 1-6176, 6133, σκέψεις 31-36.

[117] Στην υπόθεση αυτή τέθηκε θέμα νομικού ερείσματος του κανονισμού, εάν δηλαδή αυτός ανήκε στην αγροτική ή την αμιγώς περιβαλλοντική πολιτική. Το ΔΕΚ έκρινε ότι ανήκε στην πρώτη, αφού κύριος σκοπός του ήταν η ορθολογική ανάπτυξη της αλιευτικής παραγωγής (ορθή εκμετάλλευση των αλιευτικών πόρων και μείωση της αλιευτικής δραστηριότητας). Βλ. και την σχετική απόφαση, με την ίδια επιχειρηματολογία, 29 Μαρτίου 1990, C-62/88, Ελλάδα κατά Συμβουλίου, Συλλ. 1527, όπως επίσης και την απόφαση 23 Φεβρουαρίου 1988, C-68/86, Ηνωμένο Βασίλειο κατά Συμβουλίου, Συλλ. σ. 855, όπου σχετικά με τη νομική βάση της οδηγίας 85/649/ΕΟΚ έκρινε ότι ορθά αυτή θεμελιώθηκε στο άρθρο 43 και όχι στο άρθρο 100. Βλ. για την απ. *Mondiet, Γ. Δελλή*, όπ.π., αρ. 382 και σημ. 85, ο οποίος όμως δεν μελετά την απόφαση αυτή υπό το πρίσμα της αρχής της προφύλαξης.

[118] *Ph. Kourilsky, G. Viney*, όπ.π., σ. 130.

[119] *N. de Sadeleer*, όπ.π., σ. 251.

[120] *Γ. Δελλή*, όπ.π., σ. 90. Επίσης, *L. Kramer-N. Παλαιολόγου*, Η Συνθήκη ΕΟΚ και η προστασία του περιβάλλοντος. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1992, σ. 95, και γενικότερα, σ. 97, *Τζ. Χαροκόπου-Α. Μοριά*, Ο τομέας του περιβάλλοντος στο πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο και στη νομολογία του ΔΕΚ, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1992, σ. 29.

[121] Βλ. και *supra*. Α., σημ. 37.

[122] Πρβλ την 14 Αρχή της Διακήρυξης του Ρίο: «τα κράτη θα πρέπει να

συνεργάζονται αποτελεσματικά για να αποθαρρύνουν ή να αποτρέπουν την μετατόπιση και μεταφορά σε άλλα κράτη δραστηριοτήτων ή ουσιών που προκαλούν σοβαρή περιβαλλοντική χειροτέρευση, ή έχει αποδειχθεί ότι είναι επιβλαβή για την ανθρώπινη υγεία».

[123] Βλ. σχετική απόφαση ΔΕΚ, 9 Ιουλίου 1992, Επιτροπή κατά Βελγίου, C-2/90, Συλλ. 1.4431. Το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου ασχολήθηκε με την αρχή αυτή περισσότερο από τις άλλες.

[124] . Έτσι η αρχή αυτή συσχετίζεται και με δύο άλλες ειδικότερες (στον ίδιο τομέα) αρχές, της αυτάρκειας και της εγγύτητας (γειτνίασης), που προβλέπονται από την Σύμβαση της Βασιλείας της 22 Μαρτίου 1999 περί ελέγχου των διασυνοριακών μεταφορών επικίνδυνων αποβλήτων και της διαθέσεως τους και από τον κανονισμό 259/93. Βλ. σχετικά, Τ. Νικολόπουλου, Το νομικό καθεστώς της διακίνησης των αποβλήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ενιαία αγορά, Νόμος και Φύση τ. 2, 1996, σ. 395 επ.

[125] Γ. Δελλή, όπ.π., αρ. 134. Το ίδιο ισχύει και για την έκφραση «κατά προτεραιότητα». Έτσι L.Kraemer-N. Παλαιολόγου, όπ.π., σ. 97

[126] Γ. Δελλή, *ibid.*

[127] Βλ. N. de Sadeleer, *Le droit communautaire et les dechets*, L.G.D.J.-Paris, Bruylant-Bruxelles, 1995.

[128] Της 9ης Ιουλίου 1992, C-2/90, Επιτροπή κατά Βελγίου, Συλλ. 1-4431. Στην υπόθεση αυτή επρόκειτο για εθνική νομοθεσία η οποία απαγόρευε κατά τρόπο απόλυτο την εναποθήκευση, απόθεση ή απόρριψη στο εθνικό έδαφος (περιφέρεια Βαλλονίας) αποβλήτων που προέρχονταν από άλλο κράτος-μέλος, και ετίθετο θέμα συμβατότητάς της προς την οδηγία 84/631/ΕΟΚ (όπως τροποποιήθηκε με τις οδηγίες 86/279/ΕΟΚ και 87/112/ΕΟΚ σχετικά με την Επιτήρηση και τον έλεγχο των διασυνοριακών μεταφορών επικίνδυνων αποβλήτων εντός της Κοινότητας.

[129] Σύμβαση της Βασιλείας της 22ας Μαρτίου 1989 περί του ελέγχου των διασυνοριακών μεταφορών επικίνδυνων αποβλήτων και της διαθέσεως των.

[130] Έτσι και ο Γ. Δελλής, όπ.π., αρ. 191, παρά τις λοιπές επιφυλάξεις του θεωρεί ότι ο κοινοτικός δικαστής προέβη σε *extra legem* ερμηνεία των περιβαλλοντικών αρχών.

[131] Πράγματι, το ΔΕΚ δεν εξέτασε εάν το περιβάλλον θα μπορούσε να προστατευθεί με άλλα μέτρα λιγότερο περιοριστικά του ενδοκοινοτικού εμπορίου.

[132] Βλ. Εισαγωγή, α.

[133] Τ. Νικολόπουλου, όπ.π., σ. 396, ειδ. σ. 437 επ.

[134] Υπόθεση C-422/92, Επιτροπή κατά Γερμανίας, Συλλ. 1-1097, σύμφωνα με την οποία, εθνική νομοθεσία που προβλέπει ως γενικό κανόνα την διάθεση των απορριμμάτων στο εθνικό έδαφος (περιορίζοντας έτσι τις εξαγωγές και κατά

συνέπεια την ελεύθερη διακίνηση των εμπορευμάτων) συνάδει προς την αρχή της επανόρθωσης των προσβολών του περιβάλλοντος κατά προτεραιότητα στην πηγή. βλ. επίσης, ΔΕΚ, απόφαση 17 Μαρτίου 1993, C-155/91, Επιτροπή κατά Συμβουλίου, Συλλ. 1-939. Για όλες αυτές τις αποφάσεις, βλ. και Γ. Δελλή, όπ.π.. αρ. 192, και σημ. 159-161.

[135] Της 25 Ιουνίου 1998. C-203/96, αδημ. ακόμα, βλ. γι' αυτήν σημ. *E. Πρεβεδούρου*, in Περ/Δικ 3/1999, σ. 456. σχόλιο της *M.A. Hermittem J.D.I. (Clunet)* 1999, σ. 587. σχόλιο της *Chr. Denysm E.E.L.R.* 1999, σ. 25. *N. Notaro*, in R.M.U.E. 4/1998, σ. 156. επίσης Γ. Δελλή. όπ.π., αρ. 4. ειδικά για τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της απόφασης αυτής σε σχέση με το κοινοτικό δίκαιο του ανταγωνισμού, βλ. Τ. Νικολόπουλου, Περιβάλλον και ανταγωνισμός στο κοινοτικό δίκαιο, Περ/Δικ 1/1999, σ. 8.

[136] Ήτοι η οδηγία 75/442 ΕΟΚ της 15ης Ιουλίου 1975 περί διαθέσεως των στερεών αποβλήτων (όπως τροποποιήθηκε με την οδ. 91/156/ΕΟΚ της 18 Μαρτίου 1991) και ο κανονισμός (ΕΟΚ) 259/93 της 1ης Φεβρουαρίου 1993 σχετικά με την παρακολούθηση και τον έλεγχο των μεταφορών αποβλήτων στο εσωτερικό της Κοινότητας καθώς και κατά την είσοδο και έξοδο τους.

[137] Και τούτο για να προωθηθεί (σύμφωνα με την φιλοσοφία της σχετικής νομοθεσίας) η ανακύκλωση τους καθιστώντας ευκολότερη την μεταφορά τους. Συνεπώς σκοποί αμιγώς οικονομικοί δεν μπορούν να δικαιολογήσουν περιορισμούς στην αρχή της ελεύθερης διακίνησης των εμπορευμάτων, τουλάχιστον όσον αφορά τα προς αξιοποίηση απόβλητα (ενώ το αντίθετο μπορεί να ισχύει για τα προς διάθεση απόβλητα). Πάντως η παραπάνω διάκριση μεταξύ αποβλήτων δεν είναι δόκιμη και πειστική τουλάχιστον από οικολογική άποψη, βλ. Ι. Κουφάκη, Η σύγκρουση της οικονομικής ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος: το παράδειγμα των αποβλήτων,...

[138] Βλ. όμως και σκέψη 44 της απόφ.

[139] *N. Notaro*, όπ.π., σ. 156.

[140] Βλ. σκέψη 33 της απόφ.

[141] Υπόθεση C- 293/97, βλ. *supra*, εισαγωγή, β.

[142] *Ibid.*

[143] Βλ. *J. Duren*, *Le pollueur-payeur - L' application et l' avenir du principe*, R.M.C. 1987. vo 305, σ. 144. *H. Smets*, *Le principe pollueur payeur, un principe économique erige en principe de droit de L' environnement*, R.G.D.I.P. vo 2/93, σ. 339. τουιδίου, *Examen critique du principe pollueur-payeur*, in *Les hommes et l' environnement, Un hommage (Alexundre Kiss. Ed. Frison-Roche, 1998, σ. 79. X. Thuniset N. de Sadeleer*, *Le principe du pollueur-payeur: ideal regulateur ou regle de droit positif? Amenagement- Environnement*, 1995, vo special σ. 3.

[144] *L. Kramer*, *Le principe du pollueur-payeur en droit communautaire. Interpretation de l' article 130R du traite CEE*, *Amenagement- Environnement*, 1991/1, σ. 3.

[145] Βλ. Ch. Laroumet, *La responsabilite civile en matiere d' environnement. Le projet de convention du Conseil de l' Europe et le livre vert de la commission des Communautés Europeennes*, Rec. Dalloz-Sirey, 1994, σ. 102.

[146] Η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε στις αρχές της ΔΕΚαετίας του '20 από τον Αγγλο οικονομολόγο Pigou βλ. A.C. Pigou, *The economics of welfare*, Londres, MacMillan, 2eme ed. 1924. Για την θεωρία αυτή βλ. περισσότερα και σε Γ. Κώττη, *Οικολογία και Οικονομία*, Εκδ. Παπαζήση, 1994, σ. 237-240 και σ. 243.

[147] Στην πρώτη περίπτωση (όπου, ως ιδιαίτερη κατηγορία, μιλάμε και για «εξωτερικές οικονομίες και αντιοικονομίες κλίμακας») πρόκειται για παραγωγικές δραστηριότητες μιας οικονομικής μονάδας που επιδρούν άμεσα, θετικά ή αρνητικά, στις παραγωγικές δραστηριότητες μιας άλλης οικονομικής μονάδας (ή του κοινωνικού συνόλου). Οι «εξωτερικές επιδράσεις στην κατανάλωση» υπάρχουν όταν το επίπεδο κατανάλωσης ενός αγαθού/υπηρεσίας από ένα καταναλωτή επιδρά άμεσα, θετικά ή αρνητικά, στην οικονομική ευημερία ενός άλλου καταναλωτή (σε αντίθεση με την έμμεση επίδραση μέσω του μηχανισμού της αγοράς). Βλ. G. Bannoci, R.E. Baxter and R. Rees, *The Penguin dictionary of economics*. Penguin, London, 1972, σ. 158-159 (και τα παραδείγματα).

[148] Παράδειγμα (εξωτερικών επιδράσεων κατανάλωσης) οι εκπομπές σκόνης ενός τσιμεντοποιείου καταστρέφουν τα άνθη ενός γειτονικού κήπου, ή (εξωτερικών επιδράσεων παραγωγής) μια επιχείρηση ρυπαίνει το νερό ενός ποταμού το οποίο χρησιμοποιείται επίσης από άλλη επιχείρηση η οποία είναι εγκατεστημένη πιο κάτω. N. deSadeleer, *όπ.π.*, σ. 242. επίσης, βλ. *The Penguin dictionary of economics*, *όπ.π.*, σ. 159.

[149] J. Duren, *όπ.π.*, σ. 144.

[150] F. de Roose et Ph. Van Parijs, *La pensee ecologiste*, De Boeck Universite, 1994, σ. 76.

[151] Ibid.

[152] Οι φόροι και τα διάφορα τέλη, αλλά και γενικότερα τα οικονομικά εργαλεία (όπως τα δικαιώματα ρύπανσης, οι επιδοτήσεις, τα συστήματα αντικαταβολής), μπορεί να είναι εργαλεία της αγοράς προτρεπτικού χαρακτήρα, αλλά ανήκουν στην παρεμβατική πολιτική του κράτους με τα οποία αυτό δρα επί της οικονομίας (της αγοράς). Βλ. για τα οικονομικά και φορολογικά εργαλεία στο κοινοτικό δίκαιο αλλά και στα κράτη μέλη, S. Baziadoiy, *Le droit communautaire de L' environnement depuis l' acte unique europeen jusqu' a la conference intergouvernementale*, ed. Bruylant, Ed. de l' Universite de Bruxelles, 1996, σ. 226 επ. Τ. Νικολόπουλου, Τα νέα μέσα άσκησης της κοινοτικής περιβαλλοντικής πολιτικής. *Περιβάλλον και Δίκαιο*, 2/1994, σ. 75 επ. (βλ. και την εκεί βιβλιογραφία).

[153] Βλ. επίσης, C. London, *Fiscalite ecologique: un vent de reforme*, Les Petites Affiches, 24 ΔΕΚεμβρίου 1999, νο 256, σ. 5 και 6.

[154] C. London, *ibid.*

[155] Γ. Δελλή, όπ.π., νο 143. πρβλ..επίσης C. London, όπ.π., σ. 6

[156] Γ. Δελλή, όπ.π., 139. Επίσης P. Thieffry, *L' opportunité d' une responsabilite*

communautaire du pollueur. Les distorsions entre les etats - membres et les enseignements de l'expérience americaine, R.I.D.C., 1-1994, σ. 103 επ., ειδ. σ. 115.

[157] Έτσι επίσης το 3ο πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον.

[158]Χ. Thunis, όπ.π., σ. 372.

[159] Ν. Μούση, όπ.π.. σ. 319.

[160]Ν. de Sadeleer, όπ.π., σ. 244. Γ. Δελλή, *ibid.*

[161] Βλ. σχετικά, Μ. Χάινταρλή, Το νομικό καθεστώς των οχλουσών εγκαταστάσεων. Όψεις του δικαίου του περιβάλλοντος. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999, σ. 127 και σ. 128.

[162]Χ. Thunis, όπ.π.,σ. 372.

[163] Βλ. για την εξέλιξη, 5. Guines, The polluter-pays principle: from economic equity to environmental ethics, Texas International Law Journal, vol. 26, σ. 463 επ.. επίσης, Ν. de Sadeleer in Les principes du pollueur payeur..., όπ.π., σ. 57 επ.

[164] C(72) 128, 26 Μαΐου 1972. βλ. *M. Pneur*, όπ.π., σ. 136.

[165] Όμως ενώ η Σύσταση του ΟΟΣΑ ενδιαφέρεται περισσότερο για την προστασία της ελεύθερης αγοράς (η αρχή διατυπώνεται ως δικαιολογούσα την απαγόρευση των κρατικών ενισχύσεων που χρηματοδοτούν τα αντιρρυσπαντικά μέτρα), η Διακήρυξη του Ρίο ενδιαφέρεται καταρχήν, για την προστασία του περιβάλλοντος δεχόμενη απλώς εξαιρέσεις από τον παραπάνω κανόνα. Βλ. *Γ. Δελλή*, όπ.π., αρ. 137. *N. de Sadeleer*, όπ.π., σ. 243.

[166] Η Ε.Ο.Κ. αρχικά (όπως και ο ΟΟΣΑ) χρησιμοποίησε αυτή την αρχή στην περιορισμένη της διάσταση (μερική εσωτερίκευση του περιβαλλοντικού κόστους) με σκοπό να αναλάβουν οι ίδιοι οι ρυπαίνοντες τα έξοδα του αντιρρυσπαντικού αγώνα και για να απαγορεύσει έτσι τις ενισχύσεις που εχορηγούντο στις επιχειρήσεις από τα κράτη για την μείωση των οχλήσεων των εγκαταστάσεων τους. Βλ. *F. Ost*, όπ.π., σ. 284. *P. Thieffry*, όπ.π., σ. 114. *M. Prieur*, όπ.π., σ. 136. Αργότερα η κοινοτική πλαισίωση των κρατικών ενισχύσεων για την προστασία του περιβάλλοντος (94/C72/03) επέτρεψε στα κράτη- μέλη να εφαρμόζουν την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» στη χορήγηση των ενισχύσεων τους. *N. Μούση*, όπ.π., σ. 319.. *N. de Sadeleer*, in *Les principes du pollueur payeur...*, όπ.π., σ. 59.

[167] Π.χ. οδηγία 75/442 του Συμβουλίου της 15-7-1975 περί στερεών αποβλήτων και αργότερα οδ. 91/689 του Συμβουλίου της 12-12-1991 για τα επικίνδυνα απόβλητα, βλ. επίσης την Σύσταση 75/436 του Συμβουλίου 3 Μαρτίου 1975 (ΕΕΕΚ, L 194, σ. 1) σχετικά με τον καταλογισμό του κόστους και την επέμβαση των δημοσίων αρχών στον τομέα του περιβάλλοντος, η οποία προβλέπει τους τρόπους εφαρμογής της αρχής στη βάση των κανόνων που είχε επεξεργασθεί ο ΟΟΣΑ. Σύμφωνα με την Σύσταση «φυσικά ή νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου που είναι υπεύθυνα για πρόκληση μόλυνσης οφείλουν να αναλάβουν τα έξοδα των μέτρων εκείνων που είναι απαραίτητα για την εξάλειψη της μόλυνσης ή τον περιορισμό της σε συμμόρφωση προς τις προδιαγραφές ή τις αντίστοιχες ρυθμίσεις οι οποίες καθιερώνουν ποιοτικούς στόχους ή ελλείψει αυτών, σε συμμόρφωση προς τις

προδιαγραφές ή αντίστοιχα μέτρα που τίθενται από τις δημόσιες αρχές». Ως ρυπαίνων ορίζεται εκείνος ο οποίος υποβαθμίζει άμεσα ή έμμεσα το περιβάλλον ή δημιουργεί τις συνθήκες που καταλήγουν στην υποβάθμιση του. Τα κύρια εργαλεία, προληπτικού χαρακτήρα, που έχουν στη διάθεση τους οι δημόσιες αρχές είναι οι κανόνες (αστυνομικά προληπτικά μέτρα) και τα τέλη (υπό καθαρά οικονομική έννοια).

[168] Βλ. *K. Vanderkerchove*, «The polluter pays» principle in the European Community, *YEL* 1993 σ. 201 επ. Βλ. επίσης, *P. Thieffry*, όπ.π., σ. 114-115.

[169] *N. deSadeleer*, όπ.π., σ. 60.

[170] Με την εισαγωγή στα κράτη-μέλη, αλλά όχι ακόμα και στην Κοινότητα του «οικοφόρου» ή άλλων οικονομικών επιβαρύνσεων (π.χ. τέλη κ.λπ.) για τη διαφύλαξη του περιβάλλοντος.

[171] Βλ. *T. Νικολόπουλου*, όπ.π.

[172] α) *Γ. Δελλή*, όπ.π., νο 146. επίσης *F. Ost*, όπ.π., σ. 284-285 επ. adde, *G. Martin*, *La responsabilite sans faute pour le dommage ecologique*, in *Declaration de Limoges*, *P.U.F.*, 1993 ειδ. σ. 88. Είναι φανερό ότι το βάρος δεν δίδεται στην υπαιτιότητα (ευθύνη εκ πταίσματος) αλλά στην αποζημίωση, όχι στον υπεύθυνο (δημιουργό της βλάβης) αλλά στο θύμα το οποίο ζητεί αποκατάσταση (αποζημίωση). Με άλλα λόγια πρόκειται για διολίσθηση από την (υποκειμενική) διαχείριση του πταίσματος προς την (αντικειμενικοποιημένη-κοινωνικοποιημένη) διαχείριση του κινδύνου. *F. Ost*, όπ.π., σ. 307 και σ. 311. του ίδιου», *Au dela de l'objet et du sujet, un projet pour le milieu*, in *quel avenir pour le droit de l'environnement?* (sous la direction de *F. Ost -S. Gutwirth*), *Vubpress, Publ. des Fac. Univ. Saint-Louis Bruxelles*, 1996, σ. 9, ειδ. σ. 15,

επίσης *P. Ricoeur*, όπ.π., σ. 58. β) Πολλές εθνικές νομοθεσίες έχουν θεσπίσει αυτή τη νευθύν ημειογνωστή και ιπιοσυζητήσιμη αυτή τησ Αμερικής (Comprehensive Environmental Response Compensation and Liability Act-CERCLA-1980). βλ. ειδικά, *P. Thieffry*, όπ.π., σ. 115 επ. Επίσης η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης της 8 Μαρτίου 1993 (Λουγκάνο) για την αστική ευθύνη των ζημιών που προέρχονται από επικίνδυνες δραστηριότητες για το περιβάλλον, βλ. ειδικά, *G. Martin*, *La responsabilite civile pour les dommages (L' environnement et la convention de Lugano, R.L.E. 1994, vo 2-3, σ. 130*. *I. Καράκωστα*, Σύμβαση αστικής ευθύνης για ζημίες από δραστηριότητες επικίνδυνες για το περιβάλλον, *NoB 1994 τ. 42, σ. 156*. Κατά τον *X. Thunis* (όπ.π., in *que la venir....*, σ. 355, ειδ. 362 επ. και σ. 378) η χρήση της αστικής ευθύνης σε διάφορα επίπεδα (τυπικό, περιφερειακό, εθνικό, κοινοτικό, διεθνές) χωρίς συνεκτικότητα και εναρμόνιση μπορεί να την «καταστήσει θύμα της επιτυχίας της», όπως και η νομοθετική υπερτροφία και οι πολλαπλές δυνατότητες αποζημίωσης που της αποδυναμώνουν το ηθικό υπόστρωμα.

[173] *R. Puset*, *L' economique et le vivant*, Paris, Economica, 1996, σ. 42.

[174] COM (2000) 66 τελικό.

[175] Πρέπει να σημειωθεί ότι είχε προηγηθεί η Πράσινη Βίβλος της Επιτροπής σχετικά με την αποκατάσταση των περιβαλλοντικών ζημιών (COM (93) 47 τελικό, 14-5- 1993). βλ. *C Larroumet*, όπ.π., in *Dalloz-Sirey*, 1994, Chr., σ. 103. *X. Thunis*, *Le temps de la responsabilite. Reflexions sur la convention du Conseil de Γ Europe et sur le Livre Vert, Amonagement -Environnement*, 1993, vo 4, σ. 217 επ. *Τουιδίου*, *le droit de la responsabilite civile en matiere ecologique: entre relecture et creation*, in *quel avenir....*, όπ.π., σ. 355, ειδ. σ. 363 επ. *adde*, *F. Ost*, όπ.π., in *Droit de Societo*, σ. 305 επ. *P. Thieffry*, όπ.π. *passim*. Βλ. γενικότερα, *Le dommage ecologique en droit interne, communautaire et compare*, *Economica*, coll. «Droit et economic de l' environnement 1992. Επίσης βλ. την πρόταση οδηγίας που αφορά στην αστική ευθύνη για ζημίες που προκαλούνται από τα απόβλητα (COM (89) 282 τελικό, ΕΕΕΚ νοC. 251, 4-10-1989 όπως τροποποιήθηκε τη ν 2 7-6-1991, *Corn (91)219* τελικό) η οποία αποσκοπεί μέσω της εναρμόνισης των εθνικών νομοθεσιών στην εξάλειψη των στρεβλώσεων του

ανταγωνισμού, βλ. P. *Thieffry*, *όπ.π.*, σ. 106 επ.

[176] Βλ. J. *Bulteel*, *Les assurances peuvent-elles résoudre les problèmes dans le domaine de la pollution?* *Revue de droit des affaires internationales*, 1993, σ. 497. S. *Je Domunie*, *Les assurances et l' environnement*, G.P. 1993, *Doctr.*, σ. 163. Adde, P. *Thieffry*, *όπ.π.*, σ. 121. Γ. *Δελλή*, *όπ.π.*, αρ.145.

[177] Βλ. P. *Thieffry*, *όπ.π.*, σ. 121. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ρυπαίνοντες, επειδή συνεισφέρουν στο κοινό ταμείο, απαλλάσσονται πάσης ευθύνης που θα τους επιτρέπει να πιστεύουν ότι θα μπορούν να συνεχίσουν να ρυπαίνουν («ο πληρώνων ρυπαίνει» δηλαδή). Το κοινό ταμείο θα πρέπει να μπορεί να στρέφεται αναγωγικά εναντίον τους.

[178] F. *Ost*, *όπ.π.* in *Droit et Societe*, σ. 311 επ.

[179] Έτσι F. *Ost*, *όπ.π.* in *quel avenir.....* *όπ.π.*, σ. 6-9 και σ. 16-17. του *ιδίου*, *Le juste milieu*.

[180] Απ. 10 Μαρτίου 1983, υπ. C-1 72/82, Συλλ. σ. 555, ειδ. σκέψη 18.

[181] Υπόθεση C-155/91, Επιτροπή κατά Συμβουλίου, Συλλ. 1-939.

[182] Απόφαση 29 Απριλίου 1999, υπόθεση C-293/97, αδημοσίευτη ακόμα στην Συλλογή. Τα περιστατικά της υπόθεσης στο στάδιο της γραπτής διαδικασίας αναφέρονται και από τον Γ. Δελλή, όπ.π., αρ. 186-188.

[183] Σκέψεις 51 και 52.

[184] *N. de Sadeleer*, όπ.π., in *Les principes du pollueur payeur...*, σ. 62.

[185] Βλ. γι' αυτήν *Supra*, Εισαγωγή, β. Στην απόφαση αυτή το ΔΕΚ θεώρησε σχετικά ότι η οδηγία περιλαμβάνει διατάξεις των οποίων η ελαστικότητα παρέχει την δυνατότητα στα κράτη-μέλη να τηρούν την αρχή της αναλογικότητας κατά την εφαρμογή των μέτρων που λαμβάνουν. Εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια να εξασφαλίζουν την τήρηση της αρχής αυτής.

[186] Γ. Δελλή, όπ.π., σ. 140. Επίσης, *X. Thunis*, όπ.π., σ. 371-372.

[187] *F. Ost*, όπ.π., σ. 284

[188] Έτσι, *L. Kramer*, όπ.π., in *Amenagement - Environnement*, σ. 10. επίσης *X. Thunis*, όπ.π., σ. 372-373.

[189] Οι προηγούμενοι συγγραφείς θεωρούν ότι η αστική ευθύνη είναι πιο ευρεία και πιο δυναμική έννοια από την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», με την οποία μόνο ως προς την αποζημίωση διασταυρώνεται. Επί πλέον η αρχή έχει περισσότερο αποτρεπτικό χαρακτήρα ενώ η αστική ευθύνη προληπτικό.

[190] Βλ. για παράδειγμα το σκεπτικό της Πράσινης Βίβλου της Επιτροπής των Ε.Κ.(οπ. παρ.) όπου σκοπός της είναι όχι το υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος στον ευρωπαϊκό κοινοτικό χώρο μέσω μιας ενιαίας περιβαλλοντικής ευθύνης, αλλά η εξουδετέρωση των αντιανταγωνιστικών στρεβλώσεων που προέρχονται από τις διάσπαρτες νομοθεσίες των κρατών στον τομέα της αστικής ευθύνης (σ. 5). Έτσι, και ο P. *Thieffry*, όπ.π., σ. 114. επίσης ο X. *Thunis*, όπ.π. in que la venir.... σ. 363. Adde και Λευκή Βίβλο (όπ.π., σ. 13-14) όπου όμως φαίνεται ότι οι «κύριοι στόχοι ενός κοινοτικού καθεστώτος (περιβαλλοντικής ευθύνης) είναι περιβαλλοντικοί» (σ. 13).

[191] Η πραγματικότητα όμως όπως έχει καταδειχθεί είναι διαφορετική, και οι σχέσεις ανάμεσα στον ανταγωνισμό και την προστασία του περιβάλλοντος μπορεί να είναι συγκρουσιακές. Βλ. Τ. *Νικολόπουλου*, Περιβάλλον και ανταγωνισμός στο κοινοτικό δίκαιο, Περ/Δικ 1/1999, σ. 8. D. *Deradin*, EC Competition law and environmental protection, Pallas Conference: «EC Environmental law for the New Millenium», Nijmegen, 12 and 13 May 2000.

[192] Των ρυπαινόντων και για το οποίο εκδίδονται άδειες δικαιωμάτων ρύπανσης. Ο ρυπαίνων έχει να επιλέξει μεταξύ του κόστους αδείας της ρύπανσης και του κόστους περιορισμού της ρύπανσης. Βλ. Δ. *Χατζηιωσήφ-Διακουλάκη*, Εξωτερικό κόστος: προς νέες ενεργειακές πολιτικές, in *Ενέργεια και περιβάλλον στη βιομηχανική και μεταβιομηχανική κοινωνία*, επιμ. Μ *Μοδινού*, «Νέα Οικολογία» - Γ. Γραμ. Νέας Γενιάς, 1996, σ. 197, ειδ. σ. 202. Ομοίως σε επίπεδο διεθνούς δικαίου, για τη σταδιακή μείωση των εκπομπών του διοξειδίου του άνθρακα, αποφασίσθηκε, το 1992 στο Κυότο, ότι τα καθορισμένα επίπεδα (ποσότητες) εκπομπών που δεν θα καλυφθούν από ένα κράτος θα μπορούν να μεταβιβασθούν («αγορασθούν») από ένα άλλο που προτίθεται να (ή έχει ήδη υπερβεί) τα δικά του καθορισμένα επίπεδα. Τέλος σε κοινοτικό επίπεδο η Επιτροπή της Κοινότητας υιοθέτησε στις 8 Μαρτίου 2000 στα

πλαίσια του νέου προγράμματος για την κλιματική αλλαγή, μια Πράσινη Βίβλο που προβλέπει ένα σύστημα ανταλλαγών των δικαιωμάτων εκπομπών για τον τομέα της ενέργειας και των μεγάλων βιομηχανικών εγκαταστάσεων βλ. *Cordis focus*, 20-3-2000, νο. 146. Μερικοί συγγραφείς θεωρούν, από άποψη περιβαλλοντικής πολιτικής, πιο πρόσφορο μέτρο το καθεστώς της αγοράς δικαιωμάτων ρύπανσης από τους φόρους για την μείωση, για παράδειγμα, των συνολικών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα. Έτσι *E. Rehbinder*, *Environmental regulation through fiscal and economic incentives in a federalist system*, *E.L.Q* 1993, σ. 57 επ. αντίθετη η *M. Chemillier-Cendrau*, (όπ.π., σ. 14) η οποία θεωρεί ότι η φορολογία θα πρέπει να αποφασισθεί σε παγκόσμιο επίπεδο και, ελλείψει άλλων δυνατοτήτων, να επιβάλλεται από το κράτος.

[193] Τέτοιες μορφές περιβαλλοντικών πολιτικών-τεχνικών αγοράς είναι εκτός από τις αγορές δικαιωμάτων ρύπανσης και τους περιβαλλοντικούς φόρους, οι επιδοτήσεις και το σύστημα αντικαταβολής, και ανήκουν όπως ήδη αναφέρθηκε (βλ. σημ. 150) στην παρεμβατική πολιτική του κράτους με τα οποία αυτό δρα επί της οικονομίας (της αγοράς).

[194] Δ. Χατζηιωσήφ-Διακουλάκη, *ibid.*

[195] *J.P. Marechil*, *Οικολογία της αγοράς, ένας επικίνδυνος μύθος*, *Le Monde diplomatique*. Αφιερώματα (Ελλ. εκδ. του *Maniere devoir*) τεύχ. 17, σ. 10, ειδ. σ. 11.

[196] *N. de Sadeleer*, όπ.π., σ.251-255

[197] Βλ. γιατηνεξέλιξη, *D. Le Morvan*, *Environnement et politique communautaire*, in *La Communauté Européenne et l' environnement*, *Travaux du colloque d' Angers de la*

CEDECE, Paris, 1997,σ.26.

[198] Γ. Δελλή, όπ.π, δρ. 114.

[199] Βλ. επίσης, *J. Jans*, όπ.π., σ. 25.

[200] *J. Jans*, όπ.π., σ. 25.

[201] Αλλά και των κρατών-μελών εμμέσως (βλ. Εισαγωγή, α), παρ' όλο που η Συνθήκη αναφέρεται ρητά στην «Κοινοτική πολιτική», αφού οι παράγωγες πράξεις του Συμβουλίου και της Επιτροπής που έχουν τηρήσει την αρχή της ενσωμάτωσης, απευθύνονται συχνά στα κράτη-μέλη. Στο βαθμό που αυτά συχνά τις μεταφέρουν στο εθνικό τους δίκαιο καλούνται να τηρήσουν ένα βαθμό ενσωμάτωσης. *J. Jans*, όπ.π., σ. 30.

[202] Γ. Δελλή, όπ. παρ., νο 120.

[203] Ibid.

[204] Βλ. supra, Εισαγωγή, β.

[205] Ibid,ορ. 124.

[206] Ibid. Ομοίως και ο *J. Jans* (όπ.π., σ. 29) ο οποίος όμως θεωρεί ότι αυτή η δυνατότητα είναι περιορισμένη και μπορεί να διαφέρει από την μια περίπτωση στην άλλη.

[207] SEC (93) 795 τελικό Βλ. επίσης P. Thieffry, όπ.π., σ. 192-193

[208] Ανακοίνωση της 11ης Ιουλίου 1997, Europe Environnement no. 505 (supplement), 5 Σεπτεμβρίου 1997.

[209] Ibid, παράρτημα, σ. 11. Προτείνεται η υποχρέωση των γενικών διευθύνσεων να εκτιμούν τις περιβαλλοντικές συνέπειες των πολιτικών τους σ' ένα πρώιμο στάδιο της επεξεργασίας των. Ibid, παρ. 5.2 και 5.3.

[210] Βλ. προς αυτήν την κατεύθυνση τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Γ. Κοσμά στην απόφαση Greenpeace, της 4 Απριλίου 1998, C-321/95 **P**, αδημοσίευτη ακόμα στη Συλλογή, σύμφωνα με τον οποίο η αρχή αυτή φαίνεται να επιτάσσει στα κοινοτικά όργανα μια συγκεκριμένη και σαφή υποχρέωση, σημ. 62 και 63 των προτάσεων. Βλ. σχετικά Γ. Δελλή, όπ.π., αρ. 182 και αρ. 183.

[211] Υπό την πρώτη της διατύπωση, το ΔΕΚ δεν είχε αναγνωρίσει στην αρχή αυτή

νομική αξία αλλά μόνο ενδεικτική, βλ. απ. 29 Μαρτίου 1990, Ελλάδα κατά Συμβουλίου, Συλλ. 1-152.

[212] Απ. 7 Νοεμβρίου 1991, C-17/90, Συλλ. 1-5253. βλ. και Γ. Δελλή, *όπ.π.*, νο 177. βλ. επίσης, απ. 19 Μαΐου 1992, υπ. C-195/90, Επιτροπή κατά Γαλλίας, Συλλ. 1-3141.

[213] *Ibid* σκέψη 11

[214] 214. Απ. 29 Σεπτεμβρίου 1994, T-461/93, An Taisce and WWF Συλλ. 1994 II-σ. 733. απ. 11 Ιουλίου 1994, C-325/94 P, Greenpeace, Συλλ. I-σ. 3727.

[215] M. Prieur, *όπ.π.*, σ. 101. Α. Τάχου, *όπ.π.*, σ. 87. Adde, Γλ. Σιούτη, Η συμμετοχή των πολιτών στην προστασία του περιβάλλοντος, Εκδ. Φύση και Κοινωνία (Δίκαιο 3), Γ. Γραμ. Ν. Γενιάς, Αθήνα 1988.

[216] Α. Τάχου, *ibid*. Βέβαια η διασπορά των περιβαλλοντικών προβλημάτων δεν περιορίζεται μόνο στον ενδεχόμενο τοπικό χαρακτήρα της εμφάνισής τους. Τυπικά προβλήματα μπορούν να έχουν και ευρύτερες (περιφερειακές) επιπτώσεις. Συνεπώς, όπως γράφει η Κ. Σπανού (*όπ.π.*, σ. 163) η έννοια της τοπικότητας είναι σχετική στα ζητήματα του περιβάλλοντος. Εάν δε μιλάμε για «κοινή κληρονομία» μέσα από μια διαλεκτική οπτική, αυτή είναι «διατοπική» στο βαθμό που η αξία της και η λειτουργία της ξεπερνά το τοπικό πλαίσιο. F. Ost, *όπ.π.*, in *quel avenir...*, σ. 9, ειδ. σ. 19.

[217] Βλ. P. Lascoumes, *L'eco-pouvoir. Environnements et politiques*, Paris, La

Decouverte, 1994, σ. 286 επ.

[218] Βέβαια στο ελληνικό Σύνταγμα (όπως και σε άλλα Συντάγματα) δεν προβλέπεται τέτοια υποχρέωση. Επίσης και ο γενικός νόμος 1650/86 δεν ευνοεί την αποφασιστική συμμετοχή των πολιτών στην διαδικασία της διοικητικής προστασίας του περιβάλλοντος, αφού δεν κάνει λόγο για δικαίωμα και υποχρέωση των πολιτών σ' αυτή την προστασία. Βλ. εν τούτοις ο άρθρο 38 παρ. 4 του ν. 1845/89 σύμφωνα με το οποίο, κάθε πολίτης έχει υποχρέωση, εφόσον κληθεί από τους δασικούς υπαλλήλους, να συνδράμει στην αντιμετώπιση δασικών παραβάσεων. Ομοίως ο γαλλικός νόμος της 1ης Ιουλίου 1976 σύμφωνα με τον οποίο «ο καθένας έχει υποχρέωση να φροντίζει την διασφάλιση της φυσικής κληρονομιάς στην οποία ζει» (απόδοση δική μας). Ακόμα άρθρο L. 200-2 του γαλλικού αγροτικού κώδικα. Επίσης βλ. το άρθρο 24 της Παγκόσμιας Χάρτας της φύσης.

[219] F. Ost, *όπ.π.*, in *Droit et Societe*, σ. 313-314.

[220] U. Beck, *From Industrial Society to Risk Society*, in *Theory, Culture and Society*, 1992, σ. 107. Επίσης, του ιδίου *Risk Society. Towards a new modernity*, London, Sage publications, 1997, *passim*.

[221] Έτσιο M. Prieur, *Démocratie et droit de l' environnement et du développement*, R.J.E. 1993, vo 1, σ. 23, ειδ.σ. 27-28. Επίσης, R. Romi, *Le droit de l' environnement (la recherche de la démocratie, Ecologie politique*, 1993, vo 5, σ. 89 επ.

[222] M. Prieur, *όπ.π.*, *Droit de l' environnement*, *ibid*.

[223] F. Ost., όπ.π., in *quel avenir....*, σ. 9, ειδ. σ. 18-19. Βλ. επίσης, I. Koppen et K..M. Ludeur, *Environmental Rights, in Human Rights and the European Community: the substantive Law*, Baden-Baden, Nomos, 1991, σ. 1. D. Swan, *Droits ecologiques procedurax et democratie deliberative*, R.I.E.J., 1995, vo 35, σ. 10. Πρόκειται για «δικαιώματα-λειτουργίες» (*droits-fonctions*) που υπηρετούν ένα ανώτερο συμφέρον και προϋποθέτουν μια ενεργή πολιτειότητα (*status-activus*, του Jellinek) η οποία βασίζεται στη «φροντίδα των δημόσιων πραγμάτων» (A. Touraine. *Critique de la modemite*, Paris, 1992, σ. 384). Επίσης του ίδιου, in *Droit et Societe*, σ. 315.

[224] Ο χώρος εννοείται κατά τον F. Ost, ως ένα υβρίδιο στο οποίο δεν χωρεί η διχοτομική και διπολική σκέψη (υποκείμενο-αντικείμενο, υποκειμενική-αντικειμενική ευθύνη). όπ.π.. σ. 9 και σ. 19. Το δικαίωμα στην πληροφόρηση είναι ένα υβριδικό δικαίωμα ανάμεσα στη ρύθμιση μέσω του κανόνα (*regulation par la regle*) και στη ρύθμιση μέσω των δικαιωμάτων (*regulation par les droits*). E. Naim-Gesbert, όπ.π.,σ. 658.

[225] E. Reh binder, όπ.π., in *quel avenir....*, σ. 434.

[226] N. de Sadeleer, όπ., π., in *Les principes du pollueur payeur....* σ. 351.

[227] Ibid, σ. 338 και σ. 351.

[228] Βλ Νόμος και Φύση, τ. 1 (1999), σ. 278.

[229] Βλ. supra. Β, γ.

[230] Βλ. *M. Pallemarts*, *Le droit a l'information en matiere d'environnement*, Story-Scientki, Bruxelles, 1991. Adde, *Τζ. Χαροκόπου*, Το δικαίωμα στην περιβαλλοντική πληροφόρηση. *Νέα Οικολογία*, Νοέμβριος 1990, σ. 50. *Α. Κεφαλογιάννη- Ν. Παλαιολόγου*, Το δικαίωμα πληροφόρησης των πολιτών σε θέματα περιβάλλοντος, *NoB* 1991, 1000. *Γλ. Σιούτη*, Το δικαίωμα πληροφόρησης των πολιτών σε θέματα περιβάλλοντος, in *Η διείσδυση του Κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος στην Ελλάδα* (επιμ. *Γ. Παπαδημητρίου*), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1994, σ. 193. *Λ. Μήτρου*, Προστασία του περιβάλλοντος εναντίον της προστασίας πληροφοριών; *Νόμος και Φύση*, τ. 3(1996) σ. 9. *Κ. Χιώλου*, Η σχέση κράτους-πολίτη και η πρόσβαση των πολιτών στα δημόσια έγγραφα, *ΕΔΔΔΔ* 1998, σ. 235. *Β. Δωροβίνη*, Ελευθερία πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφόρηση. Πρακτικός οδηγός για την Ελλάδα, Εκδ. Ελλ. Εταιρεία για την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς και ολλανδική εταιρεία για τη Φύση και το περιβάλλον, 1996. *Γ. Γεραπετρίτη*, Το δικαίωμα Περιβαλλοντικής πληροφόρησης: Σύγχρονες τάσεις σε Ελλάδα και Ευρώπη, *ΠερΔικ.* 2/2000, σ. 172.

[231] Υπ' αυτή την έννοια η αρχή της πληροφόρησης στο δίκαιο του περιβάλλοντος ταυτίζεται με την αρχή της δημοσιότητας, της φανεράς δηλαδή δράσης της διοίκησης και όχι της μυστικής που διείπε το κλασσικό διοικητικό δίκαιο. *Α. Τάχου*, *όπ.π.*, σ. 82. Παράλληλα δημιουργούνται και κατάλληλες συνθήκες για ελεύθερο ανταγωνισμό και συνεπώς για διασφάλιση του δικαιώματος της οικονομικής ελευθερίας. *Γ. Γεραπετρίτη*, *όπ.π.* σ. 172.

[232] ΕΕΕΚ, L 158,23 Ιουνίου 1990, σ. 56. Η Ελλάδα ενσωμάτωσε την οδηγία αυτή με την ΥΑ 77921/1440/1995, (ΕτΚ Β' 795/1995). βλ. *Μ Ασημακοπούλου*, Το δικαίωμα περιβαλλοντικής πληροφόρησης *Νόμος και Φύση*, τ. 3(1996), σ. 275.

[233] Βλ. την διόρθωση της αρχικής διατύπωσης της προαναφερθείσας ΥΑ που

απαιτούσε την ύπαρξη εννόμου συμφέροντος (άρθρο 3 παρ. 1), 31. 1.1996, ΦΕΚ Β 68.

[234] Γ. Γεραπετρίτη, όπ.π., σ. 179.

[235] Ibid, σ. 180.

[236] M. Prieur, όπ.π., σ. 108.

[237] N. de Saddeer, όπ.π.,σ. 343.

[238] M. Prieur, *ibid.* επίσης του ίδιου, *Le droit a l' environnement et les citoyens: la participation*, R.J.E. 1988,νο4, σ. 394 επ.

[239] Έτσι, για παράδειγμα, η οδηγία 85/337 της 27-6-1985 (ΕΕΕΚ L. 175, 5-7-1985, σ. 40) όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 97/11/ΕΚ της 3-4-1997 (ΕΕΕΚ L.73, 14-3-1997, σ. 5), προβλέπει στο άρθρο 6 την υποχρέωση λήψης της γνώμης του κοινού πριν το σχέδιο υλοποιηθεί, γνώμη η οποία πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν κατά την τελική απόφαση. Το κοινό σύμφωνα με το άρθρο 9 της ίδιας οδηγίας πρέπει να είναι ενήμερο της ειλημμένης απόφασης η οποία μόνο αν η νομοθεσία του κράτους το απαιτεί μπορεί να είναι αιτιολογημένη. Βλ. και την σχετική ΥΑ 75308/5512/1990, ΦΕΚ Β 691/1990. Επίσης η οδηγία 96/61 της 29-9-1996 σχετικά με την ολοκληρωμένη πρόληψη και έλεγχο της ρύπανσης (ΕΕΕΚ νο L.257, 10-10-1996, σ. 26) η οποία προβλέπει (άρθρο 15) την πρόσβαση στις κρίσιμες πληροφορίες και την συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία χορήγησης της άδειας. Το κοινό πρέπει για να εκφέρει τη

γνώμη του να έχει στη διάθεση του τις αιτήσεις άδειας για νέες εγκαταστάσεις ή για ουσιαστικές μεταβολές των ήδη υπαρχουσών εγκαταστάσεων, όπως επίσης και να πληροφορείται το περιεχόμενο της απόφασης της δημόσιας αρχής και τα αποτελέσματα των σχετικών ελέγχων που αυτή διενεργεί.

[240] F. Ost, όπ.π., in *Droit et Societe*, σ. 322.

[241] Γ. Δελλή, όπ.π., αρ. 459. Επίσης, L. Kramer, *Focus European Environmental Law*. London Sweet and Maxwell, 1992, σ. 71.

[242] Βέβαια στο παράγωγο κοινοτικό δίκαιο αναγνωρίζεται, όπως είδαμε ήδη (βλ. supra σημ. 123), σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, ένα δικαίωμα συμμετοχής σε διαδικασίες λήψης εθνικών αποφάσεων περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος (οδ. 85/337, οδ. 90/313, οδ. 96/61), βλ. Γ. Δελλή, όπ.π., αρ. 464 επ.

[243] F. Ost, *ibid.*

[244] M Prieur, όπ.π. in R.J.E. 1993, vo. 1, σ. 29.

[245] F. Ost, όπ.π., in *Droit et Societe*, σ. 321.

[246] Βλ. Ειδικά, *S. Deimann* and *B. Dyssli*, *Environmental Rights, Law, Litigation and Access to Justice*, Londres, Cameron-May, 1995.

[247] *N. de Sadeleer*, όπ.π., *Les principes du pollueur payeur...*, σ. 346.

[248] Βλ. *Cl. Lambrechts*, *L' accès a la justice des associations de defense de L' environnement en Europe occidentale*, in *Les hommes et L' environnement, Un hommage* (Alexandra Kiss, Ed. Prison-Roche, 1998, σ. 409.

[249] Βλ. *B. Jadot*, *L' interet a agir en justice pour assurer la protection de l' environnement* in *Le juge et la protection de l' environnement*, Bruxelles-Bruylant, 1998, σ. 25. Επίσης, *O. Lum-brechts*, όπ.π., σ. 411.

[250] Όπως επίσης θα πρέπει να αποδεικνύουν σοβαρή βλάβη όταν πρόκειται να ζητήσουν επείγοντως προσωρινά μέτρα. *N. de Sadeleer*, όπ.π., σ. 347.

[251] Βλ. το ήδη αναφερθέν (Δ, 6, σημ. 173) σχέδιο οδηγίας σχετικά με την αστική ευθύνη για τις βλάβες που προκαλούν τα απόβλητα. Επίσης την σύσταση του Συμβουλίου της 1 ης Φεβρουαρίου 1993 αναφορικά με ένα κοινοτικό πρόγραμμα πολιτικής και δράσης στον τομέα του περιβάλλοντος και της βιώσιμου αναπτύξεως (ΕΕΕΚ, C 138, 17 Μαΐου 1993, σ. 81) όπου προβλέπεται ρητά το δικαίωμα του κοινού στην πληροφόρηση και την συμμετοχή, αλλά λιγότερο κατηγορηματικά το δικαίωμα προσφυγής.

[252] Βλ. για το ζήτημα, *E. Πρεβεδούρου*, Η εξουσία ασκήσεως προσφυγής ακυρώσεως κατά το άρθρο 173, 4ο εδάφιο, της Συνθήκης ΕΚ σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος, ΠερΔικ 2/1998, σ. 205 επ.

[253] Βλ. τελευταία απ. 4-4-1998, C- 321/95 P, Greenpeace αδημοσίευτη ακόμα στη Συλλογή. Επίσης ΠΕΚ απ. 22-12-1995, T-219/95, *M-T. Danielson, P. Largeteau E. Haou* εναντίον Επιτροπής και Γαλλικής Δημοκρατίας, Συλλ. 11-3051.

[254] Βλ. την πειστική κριτική του *Γ. Δελλή*, όπ.π., αρ. 572 και αρ. 583.

[255] *N. deSadeleer*, όπ.π., σ. 347. Ακόμα και αν περιορισμοί που αφορούν στην καλή οργάνωση της δικαιοσύνης μπορούν να επιβληθούν στο δικαίωμα αυτό, αυτοί δεν μπορούν να το εκκενώσουν από την ουσία του. *B. Judot, L'interet a agir...*, όπ.π., σ. 25.